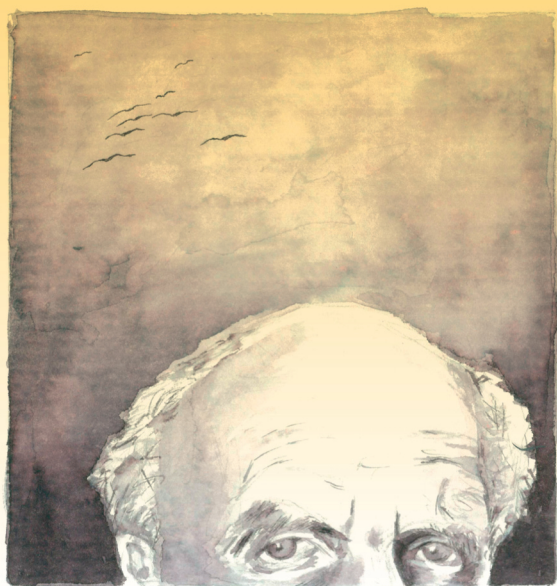

Ivana Cahová

Dramatik
Max Zweig
prorok nového
humanismu

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

Ivana Cahová

Dramatik Max Zweig – prorok nového humanismu

Olomouc 2021

Ivana Cahová

**Dramatik Max Zweig –
prorok nového
humanismu**

Odborní recenzenti:
Dr. Martin J. Wein
Mgr. Daniel Baránek, Ph.D.

Publikace vychází jako 36. titul v řadě Beiträge zur deutschmährischen Literatur.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Ivana Cahová, 2021

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2021

ISBN 978-80-244-6042-0 (tištěná kniha)

ISBN 978-80-244-6043-7 (online: iPDF)

DOI: 10.5507/ff.21.24460420

VUP 2021/0219 (tištěná kniha)

VUP 2021/0220 (online: iPDF)

Poděkování

Tato práce vznikla s velkou podporou mé školitelky, prof. PhDr. Ingeborg Fialové-Fürstové, Dr., které tímto děkuji za neutuchající odbornou i morální podporu.

Cenné poznatky především z oblasti metodologie a přístupu k analyzovaným textům jsem mohla načerpat díky tříletému stipendiu Německé akademické výměnné služby (DAAD) v rámci stipendijního programu Vladimír-Admoni-Programm, na němž jsem se podílela v letech 2009–2011. Za odbornou i osobní podporu velmi děkuji zejména prof. Dr. Manfredu Weinbergovi.

Za cenné konzultace vděčím i doc. MUDr. Pavlu Maňákovi, CSc., neúnavnému laickému badateli v oblasti dějin židovských osobností Olomoucka, který mne přivedl na velmi zajímavé kontakty a okolnosti profesního i osobního života rozvětvené rodiny Zweigových. Děkuji také PhDr. Marii Dokoupilové z Muzea a galerie v Prostějově, že mi umožnila neomezený přístup k pozůstalosti Zweigovy první ženy Margarety Zweigové.

Mé díky za neúnavnou podporu patří také mé mamince, JUDr. Marii Procházkové.

O autorovi a autorce (předmluva)

Maxem Zweigem a Engelmannovým kroužkem, o kterém se v této knize i znalci dozvědí mnoho nového, to všechno vlastně začalo.

Když jsem se na počátku 90. let vrátila do Olomouce z krátkého, leč vydatného a poučného exilu ve Spolkové republice Německo, nalezla jsem svou katedru germanistiky (na níž jsem v druhé polovině 80. let, ještě za hluboké, byť již lehce zahnívající totality studovala) připravenou raketově vystartovat k nové, svobodné, moderní epoše své existence. Připravenou díky mým učitelům, Ludvíku Václavkovi a Lucy Topolské, kteří se po dlouhé době nesvobody těšili na volné akademické nadechnutí a bez výhrad podporovali různé (někdy poměrně divoké) reformní snahy nastupující akademické generace, nás tehdy mladých, sotva třicetiletých inovátorů. Připravenou ale také díky studentům, kteří přicházeli z jazykových gymnázií skvěle jazykově vybaveni a motivováni k tomu, aby na filologickém oboru konali i něco víc, než se jen učili cizímu jazyku jako komunikačnímu nástroji.

Když kolem roku 1994 do Olomouce z Izraele přijel na návštěvu Elazar Benyoëtz, básník, aforista a zakladatel mohutného lexika *Bibliothica judaica*, souznělo jeho zakladatelské a objevitelské nadšení s naším. Elazar Benyoëtz byl až do smrti Maxe Zweiga v Jeruzalémě (1992) jeho sekretářem a blízkým přítelem (znal se i s Paulem Engelmannem, který s Zweigem až do své smrti v roce 1965 sdílel jeden maličký podkrovní byt) a po Zweigově smrti se zasloužil o vydání několika jeho děl (jak se na následujících stránkách dočteme). Povzbuzen pádem železné opony, rozjel se Benyoëtz do Olomouce hledat zde stopy svého otcovského přítele a mentora – a s pohledem upřeným na „Engelmannův palác“ (dům na Mořickém náměstí, kde Engelmannovi bydleli a scházel se tam tzv. Engelmannův kroužek) a na krásnici Olomouc, nadšen rozhovory s Ludvíkem Václavkem, který o Engelmannovi i Zweigovi mnoho věděl, kul Benyoëtz velké plány: Přejmenujte (tehdy už zase) Horní náměstí na Zweigovo a Mořické na Engelmannovo! Založte výzkumné centrum! Kdyby se krátce po Benyoëtzově návštěvě nebyli ozvali kole-

gové z Innsbrucku, patrně bychom na jeho poněkud excentrické a velkášské nápady brzy zapomněli, ale innsbrucký Brenner-Archiv (malé, ale slovné pracoviště) se právě chystal (zřejmě k tomu povzbuzen také Benyoetzem) uspořádat architektovi (žákovi Adolfa Loose), filozofovi (příteli Ludwiga Wittgensteina), básníkovi (spolupracovníkovi Karla Krause) Paulu Engelmannovi velkou výstavu a poohlížel se po archivních materiálech z dřívě uzavřené části Evropy, z Engelmannova rodiště. Nakonec jsme výstavu a katalog uspořádali společně s innsbruckými v Muzeu umění: část k Engelmannovým architektonickým počínům samozřejmě dodal znalec architektury, Pavel Zatloukal. Přesně takhle jsme si vždycky představovali spolupráci se zahraničními germanistikami: nechtěli jsme být jen odběrateli nějaké pomoci (ve formě knižních darů, lektorů, zahraničních přednášejících anebo i nápadů, nových teorií a poznatků), chtěli jsme aktivně přispět tím, co víme a umíme jenom my – a to byla německy psaná literatura a kultura z Moravy. A tak jsme se jednoho krásného dne sesedli v pracovně u Ludvíka Václavka a řekli si: tak se pojďme věnovat celé moravské německé literatuře, pojďme se jí věnovat pořádně a všichni, tedy institucionálně – a tím jsme založili Centrum pro výzkum moravské německé literatury, tzv. Arbeitsstelle, které dodnes vyvíjí mnoho aktivit na tomto poli.¹

Jednou z nich je snaha přiblížit českému čtenáři (který dnes už německy nečte) významná díla moravské německé literatury v českém překladu – a i zde stál Max Zweig na začátku řady. Jako druhý svazek v pořadí vyšly v nově zřízené knižní řadě *Poetica moraviae* ve Vydavatelství Univerzity Palackého v roce 2004 *Vzpomínky Maxe Zweiga* v překladu Tomáše Fürsta.² I tomuto podivuhodnému dílu, které je podivu- i obdivuhodné zejména tím, že ho sepsal téměř stoletý autor bez nějakých opor v deníkových záznamech, je na následujících stránkách věnováno mnoho prostoru.

Řeklo by se, že tím byla památka prostějovského rodáka, kterého s Olomoucí pojily mnohé vazby, uctěna dostatečně (neb o přejmenování některého z olomouckých náměstí samozřejmě nemohlo být řeči – byť by možná ještě stálo za to vyvinout úsilí k umístění pamětní desky na některý z domů, kde Zweig v Olomouci bydlel, anebo na průčelí olomouckého divadla, které jako divák miloval a jako autor neúspěšně dobýval).

---

¹ <http://arbeitsstelle.upol.cz/>

² <http://arbeitsstelle.upol.cz/publikace/edicni-rady/poetica-moraviae/vzpominky/>

Ale přišla ještě jedna, ta nejobsažnější a nejdůkladnější pocta Maxu Zweigovi – ve formě disertační práce, kterou její autorka, Ivana Cahová, po létech příprav a důkladných rešerší nyní předkládá v knižní podobě českým čtenářům. I Ivana Cahová stála na počátku, totiž na počátku existence oboru judaistika na Univerzitě Palackého. Patřila k zakladatelské skupince, již tvořili studenti různých oborů filozofické a teologické fakulty, které spojoval zájem o židovská témata – o dějiny židů, jejich písemnictví v různých jazycích, jejich náboženství, jejich (většinou tragicky končící) soužití s majoritními společnostmi i jejich působení v moravském prostoru. Už při tomto prvotním entuziastickém plánování nového oboru a nové katedry na počátku tisíciletí se v hlavě Ivany Cahové možná rodil nápad na zpracování díla Maxe Zweiga – leč musel být opakovaně odsouván, neboť se Ivana Cahová záhy stala vedoucí nové katedry a na jejích bedrech ležely (a leží) všechny organizační, finanční, grantové, mobilní atd. úkoly, které mladé, čínorodé, dynamické pracoviště muselo a musí vyvíjet, aby se uživilo, neb ze strany své alma mater dlouhá léta neměla na růžích ustláno. I díky invenci a diplomatickému umu autorky se snad postavení judaistiky ve svazku oborů filozofické fakulty v poslední době daří stabilizovat.

Je to skoro zázrak, že se Ivaně Cahové i při tomto pracovním vypětí podařilo úctyhodně obsažnou a objemnou práci dokončit, čímž se autorka i habituálně přiblížila svému neobyčejně, až přísně pilnému a cílevědomému autorovi.

Knížka o Maxu Zweigovi není jen o něm a není to jen pocta pro něho, nýbrž osudy a dílo tohoto asimilovaného židovského autora syceného německou a rakouskou kulturní tradicí, jenž měl v druhé polovině svého života – jistě nechtěnou a ambivalentně cítěnou – možnost všechny holocaustem otřesené jistoty své kulturní identity promýšlet znovu v exilové zemi Izrael, jsou důkladně zasazeny do všech kontextů, kterými Zweig a jeho dílo prošly. Studie Ivany Cahové je tedy zajímavým a poučným čtením pro široký okruh interesovaných čtenářů a je obohacením knižní řady příspěvků k moravské německé literatuře,³ byť dílo Maxe Zweiga tento úzký kontext samozřejmě přerůstá všemi směry.

Ingeborg Fialová-Fürstová

---

³ <http://arbeitsstelle.upol.cz/publikace/edicni-rady/prispevky/>

Obsah

1	Úvod	13
1.1	Dosavadní výzkum	17
1.2	Metoda a členění monografie	20
1.3	Prameny výzkumu a korpus	24
2	Prostějov (1892–1900)	32
2.1	K dějinám židovské menšiny na Moravě v 19. a 20. století	32
2.2	Židé v Prostějově	44
2.3	Rodinné a sociální zázemí Maxe Zweiga	50
2.3.1	Rodina ze strany otce.....	55
2.3.2	Rodina ze strany matky.....	62
2.3.3	Bratři Hans a Paul	63
2.3.4	Základy vzdělání a první setkání s dramatem.....	66
3	Olomouc (1900–1909)	71
3.1	„Město staré kultury“	73
3.2	Základy Zweigova uměleckého směřování a zárodky doživotních přátelství	86
3.3	První literární pokusy. Poezie.....	95
3.3.1	Cesta k uměleckému výrazu a formě.....	95
3.3.2	Lyrika jako prostředek artikulace vlastní identity	97
3.3.2.1	Já a okolní svět	98
3.3.2.2	Já a Ty.....	106
4	Vídeň (1910–1914)	110
4.1	„Prohřešek proti sobě samému“ a rozkol s otcem jako negativní determinanty Zweigovy pozdější tvorby	110
4.2	Bernhard Reich. Formování konceptu svobodného umění	114
4.3	Leo Katz. Umění jako výsostné poslání	123
5	Olomouc (1914–1918). První světová válka	130
5.1	Engelmannův kroužek.....	132

5.1.1	Mezi nacionalismem a pacifismem.....	137
5.1.2	Etické umění jako východisko.....	147
5.2	První novely.....	150
5.2.1	<i>Pokoušení hraběte Warwicka</i>	155
5.2.2	<i>Albonova smrt</i>	157
5.2.3	<i>Žena Leila</i>	159
5.2.4	<i>Genios</i>	164
5.2.5	<i>Příběh hraběte Ebensteina</i>	167
5.2.6	<i>Láska Joffreye z Peritonu</i>	170
5.2.7	<i>Rumian a Atteis</i>	172
5.2.8	Válečná tetralogie.....	176
5.2.8.1	<i>Duel</i>	180
5.2.8.2	<i>Bratři</i>	183
5.2.8.3	<i>Hranice</i>	185
5.2.8.4	<i>Hlídku u mrtvého</i>	187
5.3	<i>Problém Shylock</i>	193
5.3.1	Nesmiřitelný boj židovství a křesťanství.....	194
5.3.2	Shakespeare jako předobraz umělce-proroka.....	198
6	Prostějov (1918–1920) – Berlín (1920–1934) – Prostějov (1934–1938)	201
6.1	Greta Bauerová a narovnání osobních vztahů jako předpoklad další tvorby.....	204
6.2	Objev pracovní metody. Zweigův koncept tvůrčího procesu.....	211
6.2.1	Drama jako nezávislý organismus, nebo konstrukt básnického idealismu?.....	214
6.3	Dramata (sebe)reflexivní.....	220
6.3.1	<i>Ragen</i>	221
6.3.2	<i>Elimelech a učedníci</i> a další otcovská dramata.....	229
6.3.3	Umění jako nedílná součást dichotomie Zweigovy sebereflexe. <i>Hilariův zázrak</i> a <i>Rozhodnutí Lorenza Morena</i>	236
6.3.4	Náboženství a mystika jako nedílná součást dichotomie Zweigovy sebereflexe. <i>Elimelech a učedníci</i> , <i>Svatý František</i> , <i>Tolstého zajetí</i> a <i>útěk</i> , <i>Rasputin</i> a <i>Svatá Helena</i>	243
6.4	Nástup nacismu k moci a obrat k politickým tématům.....	256
7	Tel Aviv (1938–1978) a Jeruzalém (1978–1992)	261
7.1	Politicko-historický kontext.....	261
7.2	Německojazyčná imigrace v Palestině/Izraeli.....	267

7.2.1	Problematické postavení německého jazyka v Britském mandátu Palestina a v Izraeli.....	269
7.2.2	Německojazyčný kulturní život v Britském mandátu Palestina a v Izraeli od třicátých let 20. století	273
7.2.3	Německy psaná literatura v Izraeli jako hybridní literatura....	286
7.3	Zweigův válečný azyl v Britském mandátu Palestina a nezdařený návrat do Československa	289
7.4	Opakovaná imigrace. Britský mandát Palestina a Izrael jako doživotní azyl	298
7.4.1	Životní podmínky a mecenáši.....	299
7.4.2	Wilhelmina Buchererová a odchod do Jeruzaléma	307
7.5	Politické hry. Autor meziprostoru.....	311
7.5.1	Kritika diktatur – nacismus. <i>Marranové, Varšavské ghetto, Vzpoura srdce, 1933, Prokletí, Německá bartolomějská noc</i> a další	314
7.5.1.1	Zrada bez katarze. Ambivalentní vztah k německému národu. Esej <i>Náboženství a konfese</i>	329
7.5.2	Kritika komunismu. <i>Generální tajemník a Médea v Praze</i>	332
7.5.3	Koncept nové židovské identity jako snaha o navázání vztahu s nově se formujícím státem Izrael. <i>Barák 23, Davidia, Saul</i>	342
7.5.3.1	Ideál versus skutečnost: esej <i>Izraeli! Co dělat?</i>	354
7.6	Echo Zweigových (nejen) politických her	358
7.7	Pozdní plody Zweigovy autorské práce	369
7.7.1	Autobiografie <i>Vzpomínky</i>	372
7.7.2	Esej <i>Náboženství a konfese</i>	376
8	Závěr	385
9	Obrazová příloha	395
10	Seznam literatury	415
10.1	Pramenné texty – Max Zweig.....	415
10.2	Další prameny a použitá literatura.....	417
11	Chronologický přehled díla Maxe Zweiga	437
12	Anotace	441
12.1	Anotace (česky)	441

12.2 Abstract (english).....	442
12.3 Annotation (deutsch)	443
13 Jmenný rejstřík.....	444

1 Úvod

Motto:

„[...] *proč jsem po desetiletí vršil jedno drama na druhé, když jsem ze své zkušenosti musel tušit, ba vědět, že zůstanou neuvedena, a tudíž nesplní svůj účel. Na to mohu odpovědět jediným způsobem: protože to bylo moje vnitřní nutkání. [...] Nepřipouštím ani nejmenší pochybnost o tom, že ve svých dramatech spatřuji výraz své nejniternější osobnosti, smysl své existence, veškeré své vlastnictví a svůj odkaz. Dramata jsou mé děti a já je miluji jako své děti. Jiné nemám.*“⁴ (ZWEIG 2004: 296)

Literární historie eviduje celou řadu autorů, kteří byli pro své umění ochotni strádat hmotnou nouzí a živořit na okraji společnosti. Nezná však mnoho osobností, které by byly o svém uměleckém poslání přesvědčeny natolik, že by svůj osobní život dobrovolně zredukovaly na pouhé dějiny vlastní tvorby. Max Zweig, německy píšící dramatik původem z Prostějova, takovým ojedinělým zjevem na literární dramatické scéně byl. Psát dramata se rozhodl již v útlém mládí a svou lásku k dramatickému umění postupem času proměnil v posvátné poslání, ke kterému se cítil být předurčen, povolán a povinován, neboť zůstal ušetřen tragického osudu šesti miliónů svých židovských souputníků během druhé světové války. Za svůj téměř stoletý život vytvořil dvaadvacet divadelních her, většina z nich vznikla v Britském mandátu Palestina a v Izraeli, kam byl jako židovský občan Československa nucen v roce 1938 odejít. Pouze osm her bylo uvedeno na jevišti, z větší části pouze v premiéře, bez repríz. Jen dvě hry zaznamenaly skutečný úspěch, dočkaly se více repríz nebo byly přejaty

⁴ „[...] *warum ich durch Jahrzehnte unentwegt Drama auf Drama türmte, wenn ich es ahnen, ja nach meinen Erfahrungen fast wissen mußte, daß sie unaufgeführt bleiben, also ihren Zweck nicht erfüllen werden. Ich kann darauf nur erwidern: weil ich von innen her dazu gezwungen war. [...] Ich habe keinen Zweifel daran gelassen, daß ich in meinen Dramen den Ausdruck meines innersten Wesens erblicke, die Bestimmung und den Sinn meines Daseins, mein gesamtes Eigentum und Erbgut. Die Dramen sind meine Kinder und ich liebe sie als meine Kinder. Ich habe keine andere*“ (ZWEIG 2002: 186).

dalšími scénami. Max Zweig přesto nepřestal věřit ve své poslání a sveře-
pě přijímal úděl zneuznaného dramatika, písíciho i přes geografickou
a následně i kulturní distanci primárně pro německé publikum. V roce
1946 se pokusil o návrat do Československa. Ke komunismu směřující
poválečná politika státu, jehož byl spíše formálním občanem, jej však
donutila k návratu zpět do mandátní Palestiny. K formujícímu se Státu
Izrael, který v roce 1948 nahradil mandátní britskou správu, však choval,
podobně jako řada dalších německojazyčných imigrantů, ambivalentní
vztah. Tato ambivalentnost byla do velké míry ovlivněna komplikovaným
procesem integrace do hebrejského prostředí, ve kterém hrálo roli jednak
problematické postavení německého jazyka během druhé světové války
a v letech poválečných a jednak komplikovaný postoj německojazyčných
imigrantů k sionistickým idejím v době vzniku moderního Státu Izrael
a z něj pramenící diskriminace ze strany části *jišuvu*⁵. Max Zweig po-
citoval vůči „zemi svých otců“ na jedné straně vděk za záchranu života
a možnost věnovat se svému uměleckému poslání. Nikdy ji ovšem ne-
přijal za svůj nový domov, protože nebyla schopna dát mu to, po čem
celý život toužil, totiž autorský úspěch. Podobně rozporuplný vztah získal
v německém jazyce a kultuře ukotvený dramatik Zweig po druhé světové
válce i k německé kultuře. Důsledky těchto rozporuplných vztahů, které
měly přímý vliv na utváření Zweigovy lidské i autorské identity, se vý-
razně promítly i do jeho uměleckých textů. Německy píšící dramatik se
zcela záměrně distancoval od veřejného kulturního života a soustředil se
výhradně na svou tvorbu. Utkvělá představa, že jakákoliv jiná činnost vy-
jma vlastního psaní odvádí umělce od jeho tvůrčího poslání, ovlivnila
i Zweigovy osobní vztahy, především jeho první manželství s Margaretou
Bauerovou. Max Zweig nikdy nezaložil úplnou rodinu, za své děti po-
važoval svá dramata. Tvůrčí činnosti podřídil veškerý svůj osobní život.
I přes více než půlstoletí strávené v Izraeli se odmítl učit hebrejsky, ne-

⁵ *Jišuv* je hebrejský výraz pro židovské osídlení Palestiny před založením Státu Izrael. Od osmdesátých let 19. století užívali sionisté k označení židovského obyvatelstva na území Palestiny před zřízením Státu Izrael termín *Ha-jišuv ha-jehudi be-erec Jisrael* (Židovské osídlení v Zemi izraelské). Označení *starý jišuv* zahrnuje veškeré židovské obyvatelstvo na území Palestiny před první *alijou* (přistěhovaleckou vlnou) v roce 1882. *Nový jišuv* zahrnuje ty, kdo opustili zdi Starého Města v Jeruzalémě v šedesátých letech 19. století, zakladatele města Petach Tikva (1878) a první *aliju* z let 1882 až 1903, kterou následovali první osadníci, až do založení Státu Izrael v roce 1948 (srov. ZOUPLA 2007).

vykonával žádné občanské povolání. Korpus dramatických textů německy píšícího autora sestává výlučně z tragédií s historickým, politickým, náboženským a částečně i filozofickým obsahem. Jeho literární pozůstalost zahrnuje i několik nedramatických textů, mezi nimi deset novel, pocházejících z raného období jeho tvorby, tři eseje věnované náboženství, politice a okrajově i autorovu uměleckému konceptu a inspiračním pramenům, a konečně obsáhlou autobiografii, sepsanou na sklonku života. Trvalými konstantami Zweigova dramatického projevu se staly boj proti násilí a totalitním režimům, primárně proti fašistickému a komunistickému, a dále pak snaha o vytvoření uceleného nadosobního systému humanistických hodnot. Tento systém nejvyšší morálky se stává aktuálním především v dramatech tzv. „izraelského triptychu“, kdy na jeho základech autor, bolestně konfrontován s narůstající dynamikou ofenzivní zahraniční politiky nově formovaného židovského státu, buduje principy svého konceptu nové židovské existence ve snaze poukazovat jako umělec skrze své dílo na to, jakých „*změň dojde ideál, když se stane skutečností*“⁶ (ZWEIG 2004: 290). Zweigovo dramatické poselství však u hebrejského publika našlo odezvu jen v několika málo případech. Míjelo se však i se zájmy německy mluvícího evropského publika i kritiky, od jehož aktuálního vývoje byl autor dlouhodobě odloučen. Echo zde nenašly ani jeho aktuální protinacistické hry. Historické tragédie vystavěné přísně dle pravidel klasického dramatu, ve kterých je děj silně retardován náročnými dialogy plnými idealisticky vystupňovaného morálního apelu, si v době, kdy evropské scény ovládl expresionismus a nejrůznější avantgardní experimenty, hledaly místo v repertoáru obtížně. Nároky, které na herce i diváky kladl autor, sám zastupující silně menšinový názor, byly zřejmě příliš vysoké a publikum jeho doby na ně nebylo připraveno.

Podobný osud potkal i dílo řady dalších německojazyčných umělců z Izraele. V Izraeli zůstávala jejich literární produkce dlouhou dobu nepovšimnuta především z důvodu složitého sociopolitického postavení německojazyčných imigrantů v sionistickém hebrejskojazyčném prostředí. V Německu a Rakousku byly důvody poněkud odlišné. Ve Spolkové republice Německo a v Rakousku docházelo ke zvýšené recepci exilové literatury v souvislosti s pozvolným procesem vypořádání se s národně-socialistickým režimem teprve v šedesátých letech 20. století. Německy psané texty z Izraele však ani tehdy výraznou pozornost německojazyč-

⁶ „*welche Verwandlung ein Ideal erfährt, wenn es Realität wird*“ (ZWEIG 2002: 182).

ného publika nezbudily. K veřejnosti se dostaly prakticky až na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století v souvislosti se vznikem oficiálních sdružení německojazyčných spisovatelů v Izraeli⁷ a s publikací antologií textů jejich členů. V NDR a stejně tak i v dalších zemích, které se po roce 1948 staly součástí Východního bloku, tedy i v Československu, pak byla literatura židovských autorů, kteří se stali izraelskými občany, až do roku 1989 z oficiální kulturní scény prakticky vyloučena.

Když Max Zweig na počátku roku 1992, ve věku nedožitých 100 let, v Jeruzalémě zemřel, vyšla v Izraeli, v německy mluvících zemích, ale i jinde ve světě řada nekrologů a článků shrnujících jeho uměleckou činnost. V česky mluvícím prostředí se však čtenář o této události měl možnost dozvědět pouze z jediného článku, jehož autorem byl Jiří Veselý (VESELÝ 1992). Veselý v závěru svého retrospektivního příspěvku o Zweigově životě vyjadřuje naději, že jméno německy píšícího dramatika, vyznamenaného několika literárními cenami, snad nebude v jeho vlasti zapomenuto. Toto optimistické očekávání se však nenaplnilo, a to nejen v zemi autorova původu. I přes svou mimořádně aktivní uměleckou kariéru je Max Zweig, německy píšící dramatik původem z Moravy, v evropském kontextu zapomenutým autorem. V českojazyčném prostředí pak osobnost i dílo prostějovského rodáka zůstávají až doposud pro většinu laické, ale i odborné veřejnosti prakticky neobjeveny.

Cílem této monografie je zviditelnit texty i jejich autora a zpřístupnit je především české odborné veřejnosti a českému čtenáři. Analýza života a díla Maxe Zweiga však zároveň v širším kontextu představuje sondu do „židovského osudu“ ve 20. století. Nejde tedy pouze o izolovanou případovou studii, jejíž přínos by byl omezen na prosté obohacení dosavadních znalostí určitého literárního prostředí, nýbrž o příspěvek k výzkumu vývoje židovské identity v rakousko-uherské monarchii, její přechodné krize po vzniku samostatného Československa, s nástupem nacistické okupace, a jejího pozdějšího znovuzrození, spojeného se vznikem Státu Izrael. Jednou z intencí této práce je pokus o korekturu některých dosud přetrvávajících představ o povaze, rozsahu a diverzitě středoevropské židovské identity a snaha naznačit nesprávnost striktního oddělování předválečné (a meziválečné) historie a kultury od poválečného vývoje a zkoumání jednotlivých období jako samostatných konceptuálních celků. Korpus díla Maxe Zweiga (a potažmo i ostatních moravských židovských

---

⁷ Podrobně k tomu v kapitole 8.2.3.

spisovatelů a myslitelů) je zde prezentován jako jedno dlouhé, celoživotní a historické kontinuum. Monografie věnovaná Maxu Zweigovi zároveň dokumentuje historické sociokulturní pozadí německy mluvící židovské menšiny na Moravě, rodiny a okruhu přátel v Prostějově, Olomouci a Vídni, situace v britské mandátní Palestině ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století, okruhu Zweigových přátel a přívrženců v Palestině, a konečně vzniku a vývoji Státu Izrael a německy psané literatury v britské mandátní Palestině a v Izraeli. Propojení těchto mikro- a makroprostorů má za cíl postihnout a redefinovat typ literatury a autorství, které se pohybují na průsečíku několika kulturních a estetických tradic.

1.1 Dosavadní výzkum

V širším kontextu německojazyčné literatury z Izraele se jméno Maxe Zweiga objevilo v doprovodných studiích k prvním dvěma antologiím oficiálního sdružení německojazyčných spisovatelů Izraele (Verband deutschsprachiger Schriftsteller Israels), do nichž editor Meir Faerber zařadil i dvě Zweigovy hry.⁸ Dramatik je zmíněn i v několika víceméně biograficky orientovaných a přehledových publikacích k tématu německojazyčné literatury v Izraeli.⁹

Dílo Maxe Zweiga však zůstávalo literární vědou dlouhou dobu nepovšimnuto. Tři kratší eseje, jejichž intencí bylo především představit z jeviště dosud nepřiliš známého dramatika a jeho dramata čtenáři, zařadil do souboru her, který vyšel pod titulem *Der Generalsekretär und andere Dramen* (Generální tajemník a další dramata, ZWEIG 1979), editor Elazar Benyoëtz.¹⁰ Zájem odborné veřejnosti o dílo Maxe Zweiga se zvedl až v osmdesátých letech minulého století v souvislosti s publikacemi dalších souborů Zweigových dramát (viz kapitola 1.3). V roce 1986 vyšla v Německu pod titulem *Das Dramenwerk Max Zweigs* (Dramatické dílo Maxe Zweiga; FUERST 1986) studie germanisty Norberta Fuersta, která je doposud jedinou odbornou prací, komplexně se věnující dramatické

---

⁸ Srov. FAERBER 1979 a FAERBER 1989. Podrobně k činnosti oficiálních sdružení německojazyčných spisovatelů Izraele i k antologiím viz kapitola 7.2.2.

⁹ Srov. AMIR 1986, RIEDER 2008.

¹⁰ Srov. BROD 1979, SCHMÄHLING 1979, MEHLMANN 1979.

tvorbě Maxe Zweiga. Zdařilý pokus o úsporný rozbor Zweigovy dramatické tvorby nabídl ve své publikaci *Max Zweig: ein deutscher Jude, ein Dramatiker: eine nicht gemachte Karriere* (Max Zweig: německý Žid, dramatik: nerealizovaná kariéra; SUCHER 1988) divadelní kritik Curt Bernd Sucher. Menší prostor věnuje Maxu Zweigovi a jeho dílu ve své knize *Israel, um Himmels willen, Israel* (Izraeli, proboha, Izraeli) publicista a spisovatel Ralph Giordano (GIORDANO 1991). K nedožitým stým narozeninám svého muže sestavila ještě v roce 1992 Wilhelmina Buchererová svazek *Erinnerung an Max Zweig* (Vzpomínka na Maxe Zweiga, BUCHERER 1992), sestávající z několika desítek stran životopisného vyprávění, věnovaných nejdůležitějším momentům jejich společného života a doplněných výňatky z korespondence, důležitými články a kritikami dramatizací Zweigových her a fotografiemi. Během devadesátých let minulého století se pak objevilo několik dalších německojazyčných studií, týkajících se jednotlivých aspektů Zweigova díla. K neúnavným analytikům zejména Zweigových politických a náboženských dramát patřil rakouský germanista Armin A. Wallas. Kromě několika samostatných článků a přehledových studií¹¹ jsou velmi přínosné i jeho poznámky, publikované jako součást doslovu¹² souborného vydání Zweigova dramatického díla. Především díky ediční a vědecké činnosti německé germanistky Evy Reichmannové, která se po Zweigově smrti stala správkyní autorova literárního odkazu,¹³ vyšel v roce 1995 soubor studií pod titulem *Max Zweig: kritische Betrachtungen* (Max Zweig: kritické úvahy, REICHMANN 1995). Biografie Maxe Zweiga se stala také součástí disertační práce Bernadette Riederové *Unter Beweis: das Leben. Sechs Autobiographien deutschsprachiger SchriftstellerInnen in Israel* (Důkaz: Život. Šest autobiografií německojazyčných spisovatelů v Izraeli; RIEDER 2008).

V českojazyčném odborném prostředí zůstalo dílo prostějovského rodáka Maxe Zweiga prakticky opomenuto. Na fatální absenci informací o obsáhlém dramatickém díle původem moravského autora Zweiga upo-

---

¹¹ Srov. WALLAS 1990, WALLAS 1993, WALLAS 1999, WALLAS 2002.

¹² Srov. WALLAS 2000.

¹³ Max Zweig ustanovil dědičkou svého literárního odkazu nejprve svou druhou ženu Wilhelminu Buchererovou-Zweigovou. V poslední vůli ze dne 15. 12. 1983 dává dramatik své ženě plnou moc nakládat s jeho literárním dílem a zastupovat jeho zájmy i osobu. Wilhelmina Buchererová-Zweigová po smrti Maxe Zweiga v roce 1992 převedla správu Zweigovy literární pozůstalosti na Evu Reichmannovou.

zorňuje v roce 1994 ve své korespondenci¹⁴ i historik Jiří Fiedler. Fiedler zmiňuje Maxe Zweiga pod krátkým heslem o prostějovské židovské obci ve své publikaci *Židovské památky v Čechách a na Moravě* (FIEDLER 1992). Díky výzkumným aktivitám Arbeitsstelle für Deutschmährische Literatur (Pracoviště pro výzkum německé moravské literatury) při Katedře germanistiky Univerzity Palackého v Olomouci se do povědomí českého čtenáře dostala alespoň dramatikova osobnost. Krátce se o mladém Maxu Zweigovi a jeho členství v neoficiálním okruhu olomouckých intelektuálů, soustředících se okolo architekta a filozofa Paula Engelmana, zmiňuje např. olomoucký germanista Ludvík Václavěk v článku *Der Engelmann-Kreis in Olmütz* (Engelmannův kroužek v Olomouci, VÁCLAVEK 2000). Zweigovo jméno je v souvislosti s německy mluvící židovskou menšinou v Prostějově a v Olomouci zmíněno i v obsáhlé dvoudílné edici *Dějiny Olomouce* (SCHULZ 2009 a 2009a). Článek týkající se Zweigových aktivit zejména v souvislosti s Engelmannovým kroužkem a výňatky z autorových pamětí *Lebenserinnerungen* (česky jako *Vzpomínky*, ZWEIG 2004) byly zařazeny do dvojjazyčné publikace *Literární procházky německou Olomoucí / Literarische Wanderungen durch das deutsche Olmütz* (MOTYČKA; OPLETALOVÁ 2012).

Žádná ucelená studie, která by se zevrubně věnovala této originální osobnosti moravské německy psané a posléze i mandátní palestinské a izraelské exilové literární scény, však v německo- ani českojazyčném prostředí doposud vydána nebyla a onen starý dluh, který zmiňoval ve své korespondenci Jiří Fiedler, zůstává prozatím nesplacen. Snahou o nápravu je tato předkládaná práce. Díky spolupráci s Arbeitsstelle für Deutschmährische Literatur a později i s Centrem judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových FF UP v Olomouci jsem na výzkumu díla a života Maxe Zweiga začala pracovat v roce 2008. Během několika let jsem publikovala několik dílčích studií k jednotlivým aspektům Zweigovy tvorby,¹⁵ v roce 2015 jsem přeložila, komentovala a připravila k vydání dvě Zweigovy stěžejní eseje, které vyšly pod titulem *Náboženská eseje Maxe Zweiga. Problém Shylock a Náboženství a konfese* (CAHOVÁ

¹⁴ Dopis Jiřího Fiedlera Růženě Kusákové ze dne 1. 6. 1994 (pozůstalost Maxe Zweiga, Muzeum a galerie v Prostějově – doposud nezpracováno).

¹⁵ Srov. CAHOVÁ 2020, CAHOVÁ 2018, CAHOVÁ 2018a, PROCHÁZKOVÁ 2013, BEDNAŘÍKOVÁ PROCHÁZKOVÁ 2011, BEDNAŘÍKOVÁ PROCHÁZKOVÁ 2010, BEDNAŘÍKOVÁ PROCHÁZKOVÁ 2010a.

2015). Závěry plodných odborných diskuzí s recenzenty těchto studií, ale i kritické poznámky a komentáře lektorů a badatelů, se kterými jsem se pravidelně setkávala v letech 2009–2011 v rámci workshopů doktorské školy Vladimir-Admoni-Programm des DAAD, mohly být zohledněny v konečném textu této knihy. Předkládaná monografie, která byla v roce 2019 obhájena jako disertační práce, je završením mého výzkumu a snah o přiblížení Maxe Zweiga českému čtenáři. Není však prací, která by téma plně vyčerpala. Výzkumu díla Maxe Zweiga především v kontextu literární tvorby dalších německojazyčných autorů původem z Moravy, žijících v Izraeli (Paul Engelmann, Friedrich Pater, Louis Fürnberg, Meir Marcell Faerber), se budu věnovat i nadále.

1.2 Metoda a členění monografie

Předkládaná monografie se pohybuje na pomezí mezi germanistickou a judaistickou studií. Interdisciplinární charakter práce umožňuje kombinovat přístup literárně-vědný a kulturně-historický s některými postupy užívanými v sociologii a antropologii. Hlavním cílem této monografie je v první řadě zviditelnit umělecké texty Maxe Zweiga a pokusit se zařadit je do literární historie, ve které doposud absentují. Tato absence je do jisté míry zapříčiněna také jejich problematickou literární kvalitou. Objektivní platnost tohoto aspektu, na který upozorňují i autoři studií, zabývajících se povahou německy psané literatury z Izraele obecně,¹⁶ nerozporuji. Aspekt umělecké kvality však nepovažuji za rozhodující. Nejde mi o iluzorní rehabilitaci těchto textů, nýbrž o to zpřístupnit je čtenáři a zviditelnit je pro odborné zkoumání. Zpřístupnit a zviditelnit v tomto případě znamená představit je v jednotlivých diskurzích, tedy místech, časech a estetických tradicích, ve kterých vznikaly a existovaly.¹⁷ Při analýze Zweigových literárních textů vycházím z doporučení bývalé předsedkyně Svazu německojazyčných spisovatelů Izraele a editorky několika antologií Svazu, Margarity Paziové, která navrhuje, aby německy psané texty z Izraele nebyly vzhledem k okolnostem jejich vzniku a vzhledem

¹⁶ Srov. např. MÜLLER-SALGET 1986: 249 nebo PAZI 1981: XX.

¹⁷ Podobný přístup volí např. i Judith Poppeová ve své srovnávací práci k dílu německojazyčných izraelských básníků Jenny Aloniové a Netti Boleslavové (POPPE 2014).

k jejich povaze posuzovány pouze optikou literární vědy: „Německojazyčná lyrika a próza v Izraeli samozřejmě vykazuje slabiny a nedostatky. Jestliže se jejich autoři ze zřejmých důvodů, ať už se jedná o duševní či praktické okolnosti, kterým byli vystaveni, nebo o důsledky dlouhodobé izolace od přirozeně se vyvíjející německé kultury a literatury, nemohli prezentovat vynikajícími výsledky, pak jejich dílo nemůže být v neustále se vyvíjejících literárních směrech německého jazyka posuzováno pouze na základě literárních kritérií.“¹⁸

Důležitou roli pro strukturu analýzy a interpretaci jednotlivých uměleckých textů Maxe Zweiga hraje tedy v tomto případě také autor a jeho biografie. V centru mého zájmu stojí především texty samotné, pro přístup k nim však využívám i další prameny, jako je autorova autobiografie nebo jeho korespondence s přáteli a editory. Tyto prameny slouží samozřejmě primárně k rekonstrukci pozice autora, zároveň však také pomáhají naznačit možné přístupové cesty k dosud neznámým textům a prezentovat je v jejich politických, historických a literárně-historických souvislostech. Řada Zweigových dramatických postav nese silné autobiografické rysy. Nepovažuji je v žádném případě za prosté autorovy reflexe, přiznávám jim však povahu literárních konstrukcí autorovy identity. Kombinuji tak hermeneutický přístup k textu s biografickou metodou a texty Maxe Zweiga do jisté míry interpretuji jako narativní konstrukce jeho vlastní identity.¹⁹ Opírám se přitom o jeden z axiomů Zweigova pojetí umění, vztahující se k redukci celého bytí pouze na tvorbu, vyjádřený v mottu této práce. V raných poetických, novelistických i dramatických textech sleduji především transformaci židovské národnostní, etnické i kulturní identity v souvislosti s pádem rakousko-uherské monarchie, vznikem Československé republiky, nacistickým pronásledováním během druhé světové války a následným exilem. V dramatických textech vzniklých

---

¹⁸ „Sicherlich weist die deutschsprachige Lyrik und Prosa in Israel Schwächen und Mängel auf, aber wenn ihre Autoren, aus offensichtlichen Gründen, sowohl wegen der seelischen wie praktischen Umstände, denen sie unterworfen waren, wie auch in der Folge ihrer langen Isoliertheit von den Strömungen der deutschen Kultur- und Literaturentwicklung keine hervorragenden Erfolge verzeichnen konnten – in dem Wechsel und Wandel der literarischen Bewegungen in der deutschen Sprache kann ihr Werk nicht allein nach literarischen Maßstäben gemessen werden“ (PAZI 1981: XX).

¹⁹ K problematice narativní konstrukce identity srov. např. BROCKMEIER; CARBAUGH 2001.

v Britském mandátu Palestina a v Izraeli se pak soustředím zejména na výstavbu Zweigova uceleného konceptu nové židovské identity, která postupně překračuje hranice jednoho náboženského vyznání a stává se systémem univerzálně společensky platným.

Zweigovy texty, podobně jako texty řady dalších německojazyčných autorů z Izraele, se pohybují na hranicích, respektive v prostorech mezi hranicemi několika literatur. V Zweigově případě se jedná o českou, německou a izraelskou literaturu, jejich kulturní systémy, estetické tradice a literární produkce. Pohybují se však také mezi několika politickými uskupeními v čase a místě: rakousko-uherskou monarchií, prvorepublikovým Československem, národně-socialistickým Německem, Britským mandátem Palestina, Československou socialistickou republikou, Spolkovou republikou Německo a Státem Izrael. Jednotlivé kontexty, respektive pozice mezi nimi, tyto texty výrazně ovlivňují. Jednou z otázek, na kterou se tato práce pokouší odpovědět, je i relevantnost označení Maxe Zweiga za autora „meziprostoru“, a to jak v kontextu německé literatury z Moravy (raná básnická a poetická tvorba a raná dramata), tak v kontextu německy psané literatury v mandátní Palestině a v Izraeli (převážná část dramatické tvorby).

Zweigovu autobiografii využívám, při vědomí fikčního charakteru jejích narativů, i jako jeden z nástrojů k rekonstrukci biografie Maxe Zweiga. Informace z ní získané pak podle potřeby verifikuji za pomoci archivních pramenů, korespondence a publikovaných vzpomínek rodinných příslušníků a přátel. Mikrodějiny, které představuje téměř stoletý životní příběh dramatika Maxe Zweiga, jsou, podobně jako v případě uměleckých textů, zasazovány do kontextu dějin Židů na Moravě (v první fázi), ve střední Evropě (v druhé fázi) a konečně i dějin německy mluvících Židů v exilu v mandátní Palestině/Izraeli (v poslední fázi). Max Zweig sice představuje spíše solitéra, záměrně se izolujícího od veřejného života, jeho životní osud je však ideálním příkladem k demonstraci vývoje „židovského“ osudu v kontextu politických událostí ve 20. století.

S ohledem na to, že k literárně-kritické analýze Zweigovy dramatické tvorby již v sekundární literatuře v určitém, byť omezeném rozsahu došlo,²⁰ věnuji ve své práci větší pozornost rané fázi Zweigovy tvorby,

---

²⁰ Srov. kapitola 1.1.

tj. lyrickým a novelistickým a esejistickým²¹ textům, které doposud nebyly zpracovány vůbec. Snažím se při tom o stanovení ideových, obecně kulturních a literárních východisek, které Zweigovu pozdější zralou dramatickou tvorbu výrazně ovlivnily. Konstanty uměleckého projevu, které mladý dramatik naznačil především ve svých novelách a jejichž východiska pak teoreticky rozvedl v první esejí *Problém Shylock*, se totiž staly určujícími i pro jeho dramatickou tvorbu. Analýza formálních postupů a zejména pak myšlenkového systému a estetických východisek rané tvorby Maxe Zweiga tak může posloužit jako klíč k jeho pozdější dramatické tvorbě. Z důvodu sledování vývoje filozofických a estetických vlivů (zejména filozofie Paula Ernsta, náboženské a společenské kritiky Lva Nikolajeviče Tolstého a poetiky Williama Shakespeara) jsou jejich jednotlivé aspekty analyzovány postupně jak v rané nedramatické tvorbě, tak ve zralém díle dramatickém a esejistickém.

Zatímco při zpracování biografické části volím chronologicko-věcné (tematické) kritérium a výklad strukturuji dle jednotlivých významných období autorova života, při analýze Zweigova literárního odkazu volím volnější tematický postup. Při práci s ranými texty zohledňuji kritérium časové posloupnosti z důvodů sledování vývoje autorovy poetiky podstatně výrazněji než v části věnované dramatickým textům. Zde kumulují jednotlivá dramata do tematicky příbuzných skupin (hry sebe-reflexivní, náboženské, politické) a sleduji především vývoj dvou nejvýraznějších tematických konstant Zweigovy tvorby: náboženství a politiky. Zvýšenou pozornost věnuji zejména prvotině *Ragen*, obsahující základní prvky a postupy výstavby, které Zweig uplatňoval, tříbil a rozvíjel prakticky v celém svém pozdějším dramatickém díle. Další dramata pak používám spíše jako „stavební materiál“ při rozboru hlavních tematických konstant Zweigovy dramatické tvorby. S ohledem na fakt, že Zweigova dramatika zůstávala po formální stránce od počátku věrná jednomu vzorci, který se autor snažil pilovat k dokonalosti, aniž by jej měl tendence měnit, a vzhledem k tomu, že možnosti jevištní realizace jeho dramatických textů pro něj hrály vždy pouze sekundární roli, volím při jejich analýze postupy obvyklé spíše pro epiku. Max Zweig stál mimo veškerá literární, dramatická i kulturní uskupení a zcela vědomě se vymezoval vůči

²¹ Do rané fáze Zweigovy tvorby spadá pouze jedna ze tří Zweigových esejí, *Problém Shylock* (zřejmě 1917). Další dva texty, *Náboženství a konfese* (1989) a *Izraeli, co dělat?* (1988), vznikly až v závěru Zweigovy aktivní autorské kariéry.

uměleckým směrům své doby. Jeho dramatický jazyk zůstal zakonzervován v podobě, do jaké dospěl na konci třicátých let, kdy autor opustil své přirozené německojazyčné prostředí. I dramata pozdních padesátých a šedesátých let jsou psána ve starém idiomu, bránícímu se jakýmkoliv náznakům interference moderních tónů. I po stránce výstavby zůstává Max Zweig maximálně věrný paradigmatu aristotelské poetiky a neodklání se od žánru tragédie. Formální konzervativismus, stavějící na přísné kauzalitě a vyváženosti korpusu, opírající se o klasicistní estetiku, je Zweigem nekompromisně prosazován i na úkor dynamiky děje. Forma představuje v Zweigově dramatické poetice neměnnou danost. Protože formální stránce a výstavbě Zweigových dramát věnuje značný prostor ve své práci Norbert Fuerst (FUERST 1986),²² na jeho závěry ve své práci poukazují a zaměřují svoji pozornost primárně na ideový obsah her a jeho vývoj v závislosti na společensko-politickém kontextu, relevantním pro stanovení specifik německy psané literatury z Britského mandátu Palestina a Izraele.

1.3 Prameny výzkumu a korpus

Základním pramenem kritické analýzy díla Maxe Zweiga se mi staly samozřejmě jeho dramatické texty. Dramatická tvorba Maxe Zweiga se začala skutečně rozvíjet až ve třicátých letech 20. století, kdy se k moci dostávala fašistická diktatura. Kromě toho, že jeho hry neměly šanci být uvedeny na jeviště, mohly i knižně vycházet pouze ve vlastním nákladu či z iniciativy autorových přátel. Do doby, kdy Max Zweig oslavil devětašedesáté narozeniny, byla tímto způsobem publikována pouze dvě dramata, prvotina *Ragen*²³ (ZWEIG 1925) v Berlíně a hra *Marranové* (ZWEIG

²² Fuerst se věnuje zejména tektonice a dynamice Zweigových dramatických textů. Svou pozornost zaměřuje i na jazykovou stránku a i při značné disparitnosti korpusu Zweigových dramatických textů se snaží o nalezení alespoň základních vývojových tendencí. U historických dramát se kromě toho věnuje také vztahu Zweigových textů k zobrazované historické realitě.

²³ S ohledem na českého čtenáře pracuji v textu v případě Zweigovy tvorby pouze s českými variantami titulů. Seznam všech titulů Zweigových básnických, prozaických, esejistických i dramatických textů v originální německé verzi (s českou variantou v závorce) prezentuji v kapitole 10. V případě cizojazyčných titulů uměleckých nebo odborných textů ostatních autorů uvádím při první zmínce za

1938) v Praze. V roce 1950 pak v Jeruzalémě v hebrejském překladu dr. Jakoba Horowitze vyšel tiskem *Saul* (ZWEIG 1950). V sedmdesátých letech byla v Mnichově díky iniciativě tří Zweigových přátel, Marthy Bernaysové, Elazara Benyoëtze (izraelského spisovatele a básníka původem z Rakouska) a Waltera Schmählinga (mnichovského germanisty a literárního historika) publikována u příležitosti dramatikových osmdesátých narozenin hra *Davidia* (ZWEIG 1972). Zásadou dalšího Zweigova přítele, profesora matematiky na univerzitě v Heidelbergu, Gerta Müllera, byly o deset let později vytištěny dva soubory, jednak *Frühe Dramen* (Raná dramata, ZWEIG 1976) a jednak *Die Entscheidung Lorenzo Morenos und andere Dramen* (Rozhodnutí Lorenza Morena a další dramata, ZWEIG 1976). Podobně jako Müller nechal o tři roky později i Elazar Benyoëtz přepsat, rozmnožit a svázat soubor her, který vyšel jeho vlastním nákladem pod titulem *Der Generalsekretär und andere Dramen* (Generální tajemník a další dramata, ZWEIG 1979) v Tel Avivu. Ve vydavatelství Hans Deutsch Verlag ve Vídni vyšly v první polovině šedesátých let dva svazky, *Dramen I* (Dramata I, ZWEIG 1961), obsahující hry *Probuzení Pii Cameronové*, *Svatý František*, *Saul*, *Tolstého zajetí a útěk* a *Varšavské ghetto*, a *Dramen II* (Dramata II, ZWEIG 1963) s dramaty *Marranové*, *Německá bartolomějská noc*, *Vzpouřa srdce*, *Propast* a *Morituri*.

Záměr vydat Zweigovo souborné dílo mělo ještě za jeho života několik osobností rakouské, německé, ale i mimoevropské literární a literárně-vědné scény. Na počátku osmdesátých let, poté, co byli na Zweigovy hry upozorněni dramatikovou blízkou přítelkyní a mecenáškou, historičkou Gerdou Leberovou-Hagenauovou, rozhodli se Kurt Besci, ředitel Hochschule für Musik und darstellende Kunst in Wien (Vysoké školy múzických a dramatických umění ve Vídni), a Paul Wimmer, spolupracující s týměž ústavem, vydat v institucionální řadě *Dramatiker, Stücke, Perspek-*

---

originální cizojazyčnou verzi do závorky i českou variantu titulu (je-li k dispozici), popřípadě můj doslovný překlad. V textu pak dále užívám pouze originální název. Pouze v případě, kdy se jedná o notoricky známé dílo významného autora, zaužívané v české variantě (např. dramatická díla W. Shakespeara apod.), nebo v případě, že se pramen vyskytuje v textu velmi často, užívám českou variantu. Podobně postupuji i v případě cizojazyčných názvů institucí, spolků či politických stran. Kurzívou označuji pouze tituly uměleckých a odborných děl, periodik a publikačních řad. Názvy institucí, spolků a politických stran, byť jsou uvedeny v cizojazyčné nesklonné variantě, z důvodu zachování jednotného rázu práce kurzívou neoznačuji.

tiven (Dramatici, hry, perspektivy) hry *Pia Cameronová, Svatý Fratišek a Tolstého zajetí a útek* ve výboru *Posilovat lásku v nás* (ZWEIG 1984) a opatřit je doslovem. Tento svazek měl být prvním krokem k soubornému vydání Zweigova díla. Paralelně se o kritickou edici Zweigových dramát pokoušel Norbert Fuerst, profesor literatury působící na univerzitě v americkém Bloomingtonu. Mezi Fuerstem a jeho vídeňskými kolegy se rozhořel vydavatelský spor, do nějž přiléval olej úpornou snahou vydat své dílo pokud možno beze změn i sám dramatik.²⁴ Svou náklonnost a s ní i veškerá autorská práva přesouval Zweig podle toho, kdo z vydavatelů byl ochoten jeho kritériu vyhovět. Téhož cílevědomé strategii nakonec padlo za oběť (vedle řady jiných) osobní přátelství s Norbertem Fuerstem. Besciho a Wimmerovy snahy ovoce nepřinesly, Fuerstovi se sice nepodařilo vydat Zweigovo dílo v souborné edici, v roce 1986 však vyšla jeho výše zmiňovaná kritická studie *Das Dramenwerk Max Zweigs*. Souborného vydání se Zweigovo dílo dočkalo až v devadesátých letech. Zásahu na tomto podniku má již několikrát zmiňovaná germanistka Eva Reichmannová²⁵ a její kolega z germanistiky v Klagenfurtu, Armin A. Wallas. Oba vědci společně připravili a vydali všechny Zweigovy hry v šesti svazcích (ZWEIG 1997, ZWEIG 1999, ZWEIG 1999, ZWEIG 2000, ZWEIG 2000, ZWEIG 2002). Každý svazek obsahuje doslov a ediční poznámku a je opatřen bohatým poznámkovým aparátem. V návaznosti na bibliografie, které již dříve sestavili Wilhelmina Buchererová (BUCHERER

²⁴ Na základě vybraných dopisů ze vzájemné korespondence mezi všemi aktéry mapuje historii sporu Eva Reichmannová (REICHMANN 2002: 423–440) – viz dále.

²⁵ Germanistku dr. Evu Reichmannovou, působící na univerzitě v Bielefeldu, na Maxe Zweiga upozornil Stephan Vopel, student doktorského programu, který absolvoval v Jeruzalémě dobrovolnickou službu v rámci Aktion Sühnezeichen (viz dále) a špatně vidícímu Zweigovi chodil předčítat. Vopel poskytl dr. Reichmannové Zweigovy *Vzpomínky*, na základě kterých se germanistka rozhodla realizovat semestrální seminář věnovaný Zweigovým dramátům. Seminář se uskutečnil v letním semestru 1992 (duben–červenec) a měl velký úspěch. Reichmannová navázala s Zweigem korespondenční kontakt, který však neměl dlouhého trvání. Poslední dopis odešel z Německa do Izraele 7. 10. 1991 a Zweigova odpověď zpět do Německa pak 16. 12. 1991. Na tento dopis již E. Reichmannová reagovat nestihla. S Maxem Zweigem se osobně setkala 10. 9. 1991 ve švýcarském Schönbühlu, kde Zweig krátce pobýval u příbuzných své druhé ženy Wilhelminy. Reichmannová s Wilhelminou Buchererovou-Zweigovou zůstala v kontaktu. S její pomocí se germanistce podařilo vydat mj. všech jedenáct novel, které měly být dle Zweigova původního přání zničeny.

1992: 68–69) a Elazar Benyoëtz (BENYOËTZ 1979), publikovala Reichmannová v posledním, šestém svazku této řady i přehlednou bibliografii obsahující jak všechny edice díla Maxe Zweiga, tak tituly vědeckých článků pojednávajících o Zweigově dramatickém díle a antologií, kde je Maxu Zweigovi věnován aspoň minimální prostor. Součástí posledního svazku je i doposud nezveřejněné torzo hry *Barák 23*, jedenáct novel, básně a výběr z korespondence. Pro lepší orientaci je chronologický přehled Zweigova díla uveden v kapitole 10. Představuje souhrn údajů opírající se o tři dosud publikované seznamy, výše zmíněné práce Wilhelminy Buchererové a Elazara Benyoëtz, k nimž se přidala bibliografie Evy Reichmannové, publikovaná v posledním díle souborného vydání Zweigova díla (REICHMANN 2002a), a zahrnuje všechny známé doposud publikované i oficiálně nepublikované texty. Uvedeny jsou i údaje o českých překladech textů.

V předložené monografii vycházím, s několika výjimkami, ze souborného vydání díla Maxe Zweiga, které vyšlo v edici Evy Reichmannové a Armina A. Wallase. Zde je na místě poznámka, která bude následně rozvedena v kapitole 6.2, věnované Zweigově pracovní metodě. Dramatické, ale i jiné umělecké texty Maxe Zweiga, které byly publikovány opakovaně, se v jednotlivých vydáních příliš neliší. Rukopisy obsahují povětšinou jen minimum autorových poznámek a nezdědka představují zároveň finální podobu textu. Výjimku představuje pouze druhé přepracované vydání autorovy autobiografie, obsahující důležité doplňky textu, které Max Zweig s ohledem na obě své ženy, Gretu i Wilhelminu, z prvního vydání vypustil.²⁶ Zweig byl obdařen obdivuhodnou pamětí, která mu umožňovala vystavět celé drama (novelu, báseň) nejprve v hlavě, promyslet a propracovat jej do nejmenšího detailu a teprve poté jej fixovat v písemné podobě. Tento proces posléze Max Zweig zakomponoval do svého konceptu literárního díla, který eliminuje aktivní podíl autora během tvůrčího procesu na minimum a nechává drama jako „*živoucí organismus*“²⁷ (ZWEIG 2004: 185) vyvíjet se samostatně, bez větších zásahů zvenčí. Zweigova propracovaná teorie vzniku a existence literárního/dramatického díla je obdivuhodná, nicméně badatele ochuzuje o možnost skrze komparaci korektur, změn a poznámek v rukopise a v jednotlivých vydáních nahlížet genealogii jednotlivých textů.

²⁶ Podrobně k tomu v kapitole 7.7.

²⁷ „*ein lebendiger Organismus*“ (ZWEIG 2002: 117).

Výzkum biografie Maxe Zweiga se opíral samozřejmě i o tradiční archívní prameny. Práce s autorovou pozůstalostí, která výrazně pomohla zkompletovat mozaiku jeho života, byla poměrně náročná, neboť nezůstala uchována jako celek. Literární pozůstalost je částečně uložena v Národním židovském archívu v Jeruzalémě,²⁸ zčásti se nachází ve vlastnictví badatelů nebo soukromých osob. Velký díl (nejen literární) pozůstalosti eviduje také Německý literární archív v Marbachu,²⁹ kam byl uložen se souhlasem původní správkyňe Zweigova literárního odkazu, Wilhelminy Buchererové. Tato část pozůstalosti obsahuje vedle řady rukopisů také rozsáhlou korespondenci Maxe Zweiga, kterou vedl z Tel Avivu a později z Jeruzaléma s přáteli, vydavateli, mecenáši a dramatiky, divadelníky a divadelními kritiky v Evropě. Max Zweig byl vášnivým korespondentem. V Izraeli se stýkal jen s několika málo blízkými lidmi, většina jeho přátel zůstala v Evropě, nebo se tam později znovu vrátila, takže dopisy skýřaly příležitost pro obsáhlé diskuze o literatuře a kultuře obecně, o vlastních textech, ale i o politice a samozřejmě také o záležitostech osobního života. Obsáhlá edice Zweigovy korespondence prozatím neexistuje. Její vydání zůstalo prozatím nerealizovanou součástí edice souborného vydání díla Maxe Zweiga editorské dvojice Reichmannová–Wallas.³⁰ Korespondenci doplňuje konvolut fotografií, dokumentujících především dovolené v Evropě, rodinné oslavy a setkání s kolegy a příznivci v Izraeli. Uchovány jsou i pohlednice z dovolených, především z těch, které trávil s první ženou Gretou v Rakousku. Adresovány jsou nejčastěji nejbližším rodinným přátelům, Ursule a Hasso Härlenovým do Mnichova.

Další část dokumentů, dopisů a fotografií se našla v pozůstalosti Maxovy první ženy Margarety, rozené Bauerové. Zčásti je po Gretině smrti uchovávala její blízká přítelkyně, paní Růžena Kusáková (rozená Melnitz-

²⁸ National Library of Israel, Jerusalem, Archives Department, ARC. 4* 1730.

²⁹ Deutsches Literaturarchiv in Marbach, A: Zweig, Max, Jb. X 619; XLI 597, BF000129739.

³⁰ Editoři v posledním, šestém svazku této řady otiskli zatím jen omezený výběr dopisů od a pro Maxe Zweiga, které mapují vývoj záměru vydání edice souborného Zweigova díla (korespondence s Kurtem Bescim, Paulem Wimmerem, Arminem Wallasem, Gerdou Leberovou-Hagenauovou) a uvedení některých jeho her v rozhlasové dramtizaci (dopisy Dr. Hanse Conrada Fischera, spolupracovníka rakouské rozhlasové stanice Radio Salzburg). Realizace tohoto záměru po předčasném skonu Armina A. Wallase v roce 2003 zůstává zatím otevřeným plánem do budoucna.

ká)³¹ ve svém bytě na ulici Rejskova 10 v Prostějově, zčásti byly náhodně nalezeny panem Ivanem Čechem při vyklízení Gretina bytu na ulici Vápenice č. p. 23 před asanací domu v roce 2009. V současné době se větší díl této pozůstalosti nachází v Městském muzeu Prostějov pod správou dr. Marie Dokoupilové. Obsahuje několik krabic korespondence Maxe Zweiga s řadou umělecky či veřejně činných osobností, týkající se nejčastěji prvních Zweigových dramát (Franz Spunda, Max Brod, Paul Ernst), politických či osobních záležitostí (Leopold Goldschmied). Většina těchto dopisů pochází z doby před rokem 1938, tedy před Zweigovým odchodem do britské mandátní Palestiny. Obsáhla je i korespondence s přáteli (Paul Engelmann, Mathilde Katzová, Lotte Braunová, Lotte Mandlová) a rodinnými příslušníky (Paul Zweig). Najdeme zde i dopisy, které psal Zweig své první ženě Grete v době, kdy spolu ještě nežili v jedné domácnosti, obsáhla je i korespondence s Gretinou pomocnicí Růženou Kusákovou. Prostějovská pozůstalost dále obsahuje několik německy psaných článků, které vyšly v německém tisku u příležitosti uvedení některé z Zweigových her. Součástí je i česky psaný článek Jiřího Veselého (VESELÝ 1992) u příležitosti úmrtí Maxe Zweiga.

Část korespondence Maxe Zweiga s jeho první ženou Grete, s její přítelkyní a pomocnicí Růženou Kusákovou a dále např. s olomouckým překladatelem, dr. Otto Františkem Bablerem, týkající se překladů několika Zweigových her do češtiny a právního vypořádání autorských práv, stejně jako některé cenné fotografie, byly uchovány v archivu olomoucké-

---

³¹ Paní Růžena Melnitzká byla blízkou a prakticky jedinou přítelkyní Grete Zweigové v Prostějově. Původně bydlela na stejné ulici jako Grete, na adrese Vápenice č. p. 13/15. Ve 47 letech se provdala za ovdovělého Josefa Kusáka a vychovala jeho dva syny. Rodina bydlela na ulici Rejskova 10. Když Margareta Zweigová 21. 11. 1988 zemřela, zařizovala Růžena Kusáková její pohřeb. S paní Růženou se seznámil i Max Zweig a probíhala mezi nimi pravidelná korespondence. Max Zweig byl Růženě Kusákové vděčen za to, že byla spřízněnou duší a opatrovnící jeho první ženy. Když již nemohl ke konci života psát sám, diktoval dopisy své druhé ženě Wilhelmině. Růžena Kusáková se s láskou starala i o své nevlastní vnuky. Jedním z nich je i pan Ing. Kusák, který v současné době bydlí v domě svého otce na Rejskově ulici a který poskytl několik cenných informací o své nevlastní babičce. Všechny tyto informace pečlivě zpracoval olomoucký badatel, doc. Pavel Maňák, který mi je laskavě zapůjčil k prostudování.

ho laického badatele, doc. Pavla Maňáka³², který laskavě umožnil přístup ke všem pramenům.

Část fotodokumentace především z let 1970–1992 se nachází také v pozůstalosti druhé Maxovy ženy Wilhelminy Buchererové, kterou uchovává její syn z prvního manželství, pan Christof Bucherer v Schönbühlu ve Švýcarsku. Jedná se především o privátní společné snímky z pobytu v rodišti Wilhelminy Buchererové, z dovolených a z rodinných oslav. Mezi mnoha snímky nepříliš vysoké kvality se nachází i menší unikát, a sice portrét Maxe Zweiga, který zhotovil v roce 1968 v Curychu jako kresbu křídou dávný Maxův přítel, Dr. C. Bernays. Zásadní příspěvek k biografii Maxe Zweiga představuje i kompilace *Erinnerung an Max Zweig* (Vzpomínka na Maxe Zweiga; BUCHERER 1992), kterou jeho žena Wilhelmina připravila na sklonku svého života. Obsahuje totiž kromě vzpomínek a kopií kritik a článků z nejrůznějších periodik také korespondenci, vztahující se ke knižnímu vydání Zweigových dramatických textů i jejich jevištním či rozhlasovým realizacím, a doposud nezveřejněné fotografie. Velkou výpovědní hodnotu mají především dopisy adresované příteli Heineru Hessovi, ve kterých Zweig objasňuje své politické postoje a poskytuje tak komentář ke své eseji *Náboženství a konfese a Israeli! Co dělat?* (BUCHERER 1992: 42–43).

Důležitý pramen pro kontext rodinného zázemí Maxe Zweiga představoval rodokmen rodiny Zweigů, který vyšel tiskem zásluhou bratrů Egona a Felixe Zweigových v roce 1932 pod názvem *Stammbaum der Familie Zweig. Die Nachkommen von Moses Zweig* (Rodokmen rodiny Zweigových. Potomci Mosese Zweiga; ZWEIG 1932). Vznik rodokmenu je výsledkem záliby v genealogických pátráních, panující ve společnosti dvacátých a třicátých let 20. století. Iniciátorem spisu se stal Felix Zweig, jehož jménem je signována i předmluva. Vlastním autorem předmluvy je však Egon Zweig, který připravil archivní dokument, vypracovaný Jliem Röderem, k vydání. Dokument se soustředí především na početnou a rozvětvenou rodinu potomků prostějovského obchodníka Mosese

---

³² Doc. MUDr. Pavel Maňák, CSc., se vedle svého kmenového oboru, kterým je praktická i teoretická chirurgie a fyzioterapie, věnuje i bádání v oblasti židovského dědictví, převážně na Olomoucku. Soustředí se především na významnou rodinu Groagových, o níž nashromáždil úctyhodné množství materiálů a o jejichž členech a jejich činnosti hospodářské i umělecké publikoval řadu článků (např. MAŇÁK 2011). V jeho archivu je i nemálo dokumentů vztahujících se k životu Maxe Zweiga.

Zweiga (1750–1840). Největší pozornost je vedle Mosese Zweiga věnována především prarodičům vydavatelů, Marcusi Zweigovi (1785–1889) a jeho ženě Netti (1811–1904). Jména všech tří osob jsou v rodokmenu opatřena fotografií. Egon Zweig shromáždil pro svůj záměr úctyhodnou sbírku fotografií a portrétů členů rodiny. Detailní popis této části, jakož i zbytku pozůstalosti Egona Zweiga, poskytuje ve své studii *Der Weg des Zionisten Egon Michael Zweig* (Cesta sionisty Egona Michaela Zweiga; HECHT 2012) Dieter Hecht. Jak Hecht uvádí, stala se tato sbírka velmi ceněnou součástí rodinné historie, o čemž svědčí i nálezy fotografie Markuse a Netti Zweigových, pořízené v roce 1873 u příležitosti oslavy jejich 40. výročí svatby, v pozůstalosti Grete Zweigové na půdě jejího domu v Prostějově.

Vedle těchto archivních pramenů se důležitým odrazovým můstkem pro vytvoření biografické části práce stala autobiografie Maxe Zweiga *Lebenserinnerungen*, kterou dramatik s pomocí své druhé ženy Wilhelminy dokončil v roce 1987, kdy mu bylo 95 let. Přestože se jedná o pramen ryze subjektivní, navíc sepsaný ve vysokém věku autora, u něž je třeba počítat se zvýšenou dávkou autostylizace, jde o velmi cenný materiál. Kromě vzhledu do autorova vnímání důležitých událostí ve vlastním životě nabízí totiž i reflexi vývoje židovské obce v Prostějově, okrajově i v Olomouci, a následně složitého postavení německy píšících autorů v exilu v Britském mandátu Palestina a v Izraeli. Především v oblasti výzkumu života politických a náboženských židovských obcí na Moravě je i tento historicky nespolehlivý pramen historiky hojně využíván a citován, neboť se jedná o jedno z mála dochovaných autentických svědectví. Podobně to platí i pro výzkum sociální a společenské situace německy píšících autorů v mandátním palestinském a izraelském exilu. Protože je tato práce určena především česky mluvícímu čtenáři, cituji v textu z českého překladu Zweigovy autobiografie, jehož autorem je Tomáš Fürst a který vyšel pod titulem *Vzpomínky* (ZWEIG 2004), v poznámkách pak uvádím německé znění s příslušným odkazem na originální text díla *Lebenserinnerungen* (ZWEIG 1987). Český překlad vychází z druhého, doplněného vydání Zweigových memoárů, obsahujícího řadu nových informací Wilhelminy Buchererové-Zweigové, které jsou v jednotlivých kapitolách uvedeny jako poznámky pod čarou.

2 Prostějov (1892–1900)

Zweigův rodný Prostějov, ležící zhruba 18 km od moravské kulturní metropole Olomouce, byl městem, ve kterém se mísila česká, německá a židovská kultura. V době Zweigova dětství a dospívání měl Prostějov asi 30 000 obyvatel, z toho 1 500–2 000 převážně německy mluvících Židů a asi 1 000 nežidovských Němců. Podstatná část obyvatelstva se však počítala k české národnosti. Židovská menšina v Prostějově, která ještě v polovině 19. století představovala druhou největší židovskou obec na Moravě, měla na přelomu 19. a 20. století za sebou již několik desítek let života v „rovnoprávné“ společnosti, přesto se nacházela v poměrně složité situaci. Max Zweig však ve svých pamětech líčí soužití Židů s nežidovským okolím jako relativně bezproblémové. Idylický obraz začlenění židovské menšiny do moravského prostředí lze však považovat spíše za výsledek subjektivního vnímání autora než za historicky přesnou informaci o situaci jeho předků v rodném Prostějově a okolí. Následující kapitola je stručným vzhledem do komplikovaných podmínek, ve kterých Židé v moravských městech v době Zweigova dětství a mládí, tedy na přelomu 19. a 20. století, žili.

2.1 K dějinám židovské menšiny na Moravě v 19. a 20. století

Postavení Židů na Moravě ke konci monarchie a v prvních letech samostatné republiky je výsledkem poměrně složitého vývoje v průběhu předchozích století.³³ Život židovské menšiny na Moravě byl v mnohém specifický. Oproti centralizovaným Čechám přetrvával na Moravě decentralizovaný model správy židovských obcí.³⁴ Prakticky až do poloviny

³³ K raným dějinám Židů na Moravě srov. např. MILLER 2015 nebo PĚKNÝ 1993.

³⁴ Na Moravě bylo až na výjimky Židům zakázáno usazování ve vesnicích, proto se přesouvali do menších vrchnostenských měst. To vedlo ke vzniku četných eko-

19. století zde vedle sebe existovalo několik desítek samosprávných židovských obcí, které si konkurovaly co do počtu členů, ale i na hospodářské a náboženské úrovni. Mezi nejvlivnější patřil Mikulov (považovaný za duchovní centrum, sídlo významné ješivy a také moravského zemského rabína) a Prostějov (hospodářsky silná obec, v 18. a 19. století centrum frankismu). Správa, jejíž základy byly položeny v polovině 17. století,³⁵ ležela v rukou nadobecní organizace, Moravské zemské rady (*vaad ha-medina*), která měla zaručovat rovnost mezi jednotlivými obcemi. Nejvyšší autoritou jak v otázkách náboženských, tak v otázkách právních a hospodářských byl moravský zemský rabín (*rav ha-medina*).³⁶ Vnitřní samospráva jednotlivých obcí (*kehilot*) se dělila na složku duchovní, jejíž hlavou byl rabín (většina obcí byla ekonomicky dostatečně silná na to, aby si vedle mohela, šocheta a kantora platila také svého rabína), a složku administrativní, kterou řídila volená rada starších v čele s předsedou obce. Do vnitřní samosprávy židovských obcí na Moravě významně zasáhly již tereziánské reformy,³⁷ jejichž výsledkem byl přesun správy židov-

---

nomicky silících židovských obcí buď na okrajích královských měst, nebo přidružením k již existujícím obcím po celé Moravě. Způsob usazování Židů na Moravě se tak zásadním způsobem lišil od sídelních vzorců v Čechách. Zde žili Židé v městských enklávách až do roku 1541, kdy byli z královských měst s výjimkou Prahy vypovězeni. Rozrůstající se pražská židovská obec fungovala až do druhé poloviny 17. století jako svrchované centrum mezi mnoha malými komunitami, roztroušenými po českém venkově. V roce 1627 byla v důsledku silného nárůstu venkovského obyvatelstva zřízena samostatná správní instituce Böhmische Landesjudenschaft. Tato dvojitá správní struktura fungovala v Čechách až do roku 1939.

³⁵ Základ židovské samosprávy na Moravě byl položen ve dvou dokumentech, stanovujících povinnosti a práva Židů vůči státu. První vydal Ferdinand II. roku 1629 pod názvem *Magna charta* – primárně z důvodu zajištění nových daňových závazků Židů. Druhý, vypracovaný zástupci moravských židovských obcí, začal platit od roku 1650 a vešel ve známost pod názvem *Šaj takanot* (statuta moravského židovstva, obsahující celkem 311 ustanovení).

³⁶ Michael Miller s odkazem na Leopolda Löwa (LÖW 1890: 165–218) uvádí, že úřad moravského zemského rabína vznikl s největší pravděpodobností až po vykázání Židů z moravských královských měst v 15.–16. století a jeho pravomoci byly kodifikovány v *Šaj takanot* (MILLER 2015: 34).

³⁷ Následovaly je pokusy o vykázání Židů nejprve z Prahy (leden 1745) a následně z Čech a Moravy (květen 1745). Vyhnutí bylo nakonec na přímlyvu české šlechty a zahraničních diplomatů v roce 1748 oproti vysoké toleranční dani odvoláno.

ských obcí z pravomocí Zemské rady pod dvorskou kancelář.³⁸ Na rozdíl od Čech³⁹ se sdružení moravských židovských obcí podařilo udržet si post zemského rabína. Cesta k emancipaci moravských Židů byla předzna- menána reformami osvícenského absolutismu Josefa II. Toleranční pa- tent (pro Moravu vydán v únoru 1782, pro Čechy již v říjnu 1781), jehož účelem bylo primárně začlenit všechny obyvatele bez rozdílu vyznání do státního hospodářského a ekonomického systému a zajistit tak státu větší profit, umožnil Židům provozovat téměř všechna řemesla a živnos- ti, zakládat cechy, najímat panské grunty a obdělávat půdu. K zásadním změnám, které ovlivnily integraci Židů do společnosti a jejich jazykovou a kulturní identifikaci, došlo v oblasti vzdělávání. V rámci reformy sys- tému elementárních škol byly židovské obce, které doposud provozovaly pouze náboženské školy, germanizačními zákony nuceny k tomu, aby zři- zovaly i německožidovské *Normalschulen* (moderní elementární školy). Charakter těchto vzdělávacích zařízení byl zcela sekulární, výuka se ome- zovala pouze na světské předměty, matematiku, fyziku, etiku a jazyk, tedy němčinu, která měla v intencích jazykově centralistické politiky Josefa II. odsunout hebrejštinu a jidiš do soukromé sféry a stát se jazykem vyučo- vacím a úředním. Tradiční židovské vzdělání zůstalo v kompetenci obec- ních škol Talmud Tóra a ješiv a nový systém vzdělávání tak do velké míry korespondoval se snahami židovských osvícenců, kteří, ovlivněni berlín- ským učencem Mosesem Mendelssohnem, v zavedení německého seku- lárního školství spatřovali způsob, jak se vymanit ze starého, omezeného života v ghettu.⁴⁰

Myšlenky haskaly (židovského osvícení) se v Čechách a na Moravě ujaly přes počáteční nesnáze velmi rychle. Ve třicátých letech 19. století byla němčina v důsledku reformy židovské bohoslužby zavedena vedle

³⁸ Marie Terezie nechala v roce 1750 přeložit *Šaj takanot* do němčiny a v roce 1754 vydala tzv. *Generalordnung* (Generální řád), upravující poměr židovské samosprávy ke státu, a odstranila Zemskou radu jako nejvyšší orgán židovské samosprávy. Dle tohoto právního dokumentu spadaly veškeré záležitosti židovských obcí nově pod pravomoc dvorské kanceláře.

³⁹ V Čechách se od roku 1717 začal uplatňovat systém krajských rabínů a teprve roku 1749 stát uznal vrchního rabína pražského za náboženskou hlavu celých Čech.

⁴⁰ Paralelní vývoj tendencí v zájmech a cílech židovských obrozenců a v zájmech ra- kouského císařského aparátu, které jsou především v oblasti vzdělávání v mimo- řádném souladu, byl doposud v odborné literatuře málo zdůrazňován. Činí tak v současném výzkumu např. historička Louise Hechtová (HECHT 2011).

hebrejštiny i jako bohoslužebný jazyk. Na Moravě se haskala začala plně rozvíjet až ve dvacátých letech 19. století. Zatímco v Čechách se liberální osvícenci soustředili v Praze, na Moravě bylo hned několik osvěcenských center. Nejvýrazněji se profilovala židovská obec v Prostějově (Gideon Brecher, Eleazar Schnabel, Abraham Schmiedl), významná centra však byla i v Rousínově (pocházel odtud „otec moravského osvěcenství“ Josef Flesch), v Třebíči a v Třešti. Vzhledem k silné rabínské tradici zde absentoval radikální rozměr haskaly (typický pro německé země), funkci osvěcenských center zde zastávaly velmi často právě ješivy, které fungovaly v poměrně bezproblémovém vztahu s německožidovskými školami. Propojení tradičního⁴¹ a světského vzdělávání bylo až na výjimky podporováno i moravským zemským rabinátem (především Mordechaj Benet).

Rozvoj všeobecného vzdělání a fakt, že se Židé mohli nově zapisovat na všechny typy škol včetně univerzit, získávat akademické tituly a zastávat úřady, se stal v následujících desetiletích jedním z faktorů ovlivňujících zásadním způsobem formování židovské střední společenské vrstvy. Po roce 1848 se moravští Židé začali znovu vracet do velkých měst,⁴² zároveň docházelo k vyprazdňování některých židovských obcí, a tím k restrukturalizaci demografického obrazu osídlení Židů na Mora-

---

⁴¹ V prvních desetiletích 19. století se začaly i na Moravě projevovat tendence k restrukturalizaci tradičního židovského vzdělávání. Náboženská výuka byla na Moravě tradičně v rukou soukromých učitelů, tzv. *melamedim*. Většina židovských obcí zřizovala vlastní obecní školy (*cheder*, dosl. místnost), které navštěvovaly ponejvíce nejmenší děti z chudých rodin, které si nemohly dovolit soukromého učitele. V menších obcích, kde nebylo mnoho dětí, byli žáci často slučováni do jednotlivých nebo dvoutrídek a výuka se konala přímo v obydlí soukromého učitele. Po absolvování chederu přecházeli studenti zpravidla kolem 15. roku života do ješivy, která představovala vyšší stupeň židovského vzdělávání. Většina ješiv v Čechách a na Moravě do konce 19. století zanikla. V některých obcích se tyto soukromé školy, které se víceméně vymykaly kontrole zemského rabinátu, začaly od třicátých let 19. století postupně institucionalizovat (první náboženské školy nového typu vznikly v Prostějově a v Mikulově v letech 1838–1839) a samozvaní učitelé byli nahrazováni kompetentními pedagogy s odpovídajícím vzděláním a učebním plánem (MILLER 2015: 131).

⁴² Do té doby zůstal v platnosti familiantský zákon i *Židovský systemální patent* (vydaný 1797 Leopoldem II.), který definoval Židy nikoliv jako plnoprávné poddané, nýbrž jako trpěnou menšinu. Povinnost bydlet v ghettu přestala platit teprve v lednu 1782. Zrušení zákona omezujícího sňatky a místa povolena k pobytu přinesl až revoluční rok 1848.

vě. K úplnému legislativnímu zrovnoprávnění Židů došlo až v roce 1867, kdy vznikla dualistická monarchie Rakousko-Uhersko a byla vydána ústava. I v tomto období se situace na Moravě vyvíjela poněkud jinak než v Čechách. Moravští Židé si i po úplném zrovnoprávnění v důsledku nedokonale realizovaného obecního zákona zachovali samostatnou komunální samosprávu, což je považováno za jisté unikum v rámci celé západní a střední Evropy.

V důsledku emancipace začal stoupat počet židovského obyvatelstva ve většinové společnosti. Populačního vrcholu dosáhly moravské židovské obce v roce 1890. Židovská emancipace na Moravě, podobně jako prakticky v celé Evropě, však nevedla k nacionalizaci židovství, nýbrž naopak posílila tendenci k přijetí národní identity okolní společnosti se zájmem zachovat si zároveň identitu židovskou.⁴³ Obchod i průmysl byly prakticky do poloviny 19. století v rukou vládnoucí německé menšiny, německý jazyk a kultura se tedy v tomto prvotním období židovské emancipace staly v důsledku centralistické politiky nástrojem společenského pokroku a vstupu na hospodářský trh i do sféry správní. Němčina představovala prostředek k integraci do rakouského státního systému a společnosti. Zděděný příklon k německému jazykovému a kulturnímu modelu majoritní společnosti monarchie zároveň nutil Židy identifikovat se s německým nacionalismem a demonstrovat svou identitu vznikem organizovaných hnutí, tak jako tomu bylo později u česko-židovského hnutí.⁴⁴ Němcky mluvící Židé byli do německé (rakouské) infrastruktury integrováni tak pevně, že mohli své zájmy hájit skrze německé instituce a periodika,

---

⁴³ O složitém charakteru židovské identity v Čechách (a potažmo i na Moravě) pojednává obsáhle Kateřina Čapková v publikaci *Češi, Židé, Němci. Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (ČAPKOVÁ 2005). Poukazuje mimo jiné na problematičnost tradičního pojmosloví, které v souvislosti s identitou Židů v Čechách a na Moravě doznává významového posunu. Vyzdvihuje především rozdílnou recepci pojmu „asimilant“ či „asimilace“, který byl na přelomu 19. a 20. století užíván v židovském tisku nikoliv v tradičním smyslu opuštění odlišujících hodnot a zvyků menšinou, která se zcela rozpouští ve společnosti většinové (zde se Čapková odvolává na definici Pavla Barši; BARŠA 1999: 231), ale ve smyslu kulturní integrace do okolní společnosti při zachování vlastní židovské identity (ČAPKOVÁ 2005: 9). O jazykové, kulturní a národně-politické asimilaci Židů v českých zemích v letech 1848–1918 pojednává i Jiří Kořalka (KOŘALKA 1999).

⁴⁴ K problematice česko-židovských (mládežnických) organizací např. BARTÁKOVÁ 2010.

nejvýznamněji v Praze (*Prager Tagblatt, Bohemia, Prager Presse*), řady redakčních rad mnoha německých periodik však Židé rozšířili i v Brně a v dalších českých a moravských městech. Kulturním a intelektuálním centrem, ke kterému se moravští německy mluvící Židé obraceli, však nebyla Praha, nýbrž prakticky až do roku 1934 Vídeň. Ke konci 19. století v reakci na vlnu antisemitismu, která se v Evropě vzedmula, evidujeme vznik několika spolků německy mluvících Židů (*Deutsches Haus, Urania, Turnverein*, od roku 1892 byly ve vybraných českých a moravských městech zakládány lóže amerického řádu *Bnai Brit*). Identifikační koncept pevného sepětí židovské menšiny s německým jazykem a kulturou⁴⁵ přetrvával v českých zemích prakticky až do druhé poloviny 19. století, kdy na něj navázala tzv. „sekundární akulturace“ (KIEVAL 2011: 50) do české kultury, přičemž v Čechách se ekonomicky nezávislá a národně uvědomělá česká střední třída formovala podstatně dříve než na Moravě (MILLER 2015: 220).

Podmínkou pro postupnou integraci židovské menšiny do česky mluvící společnosti se stal především rozvoj českého školství v druhé polovině 19. století,⁴⁶ umožňující růst české inteligence. Na přelomu 19. a 20. století se česká kultura dostává na úroveň kultury evropské. Přestože k přirozenému sblížení s českojazyčným prostředím docházelo z pragmatických důvodů zprvu ponejvíce na venkově a v provinčních městech, zájem o češtinu, českou kulturu a dějiny se začal postupně projevat i v řadách židovských intelektuálů ve velkých městech. Nejvýraznější zájem projevila skupina mladých německy píšících básníků z Čech, kteří pod názvem *Junges Böhmen* (Mladá Čechie) vystoupili s programem národního dorozumění mezi Čechy a Němci.⁴⁷ Židovských spolků a in-

⁴⁵ Pevné sepětí českých a moravských Židů s německou kulturou mělo dle Čapkové tři důvody: reformní politiku Josefa II., vděčnost Židů vůči císaři za změnu sociálního a právního postavení a podporu sekulárního německého vzdělávacího systému přívrženci haskaly (ČAPKOVÁ 2005: 56–57).

⁴⁶ Významný byl především rozvoj českého vysokého školství. V roce 1869 byla založena česká Vysoká škola technická v Praze, 1882 rozdělena Karlo-Ferdinandova univerzita na část německou a českou, 1890 založena Česká akademie věd.

⁴⁷ K vůdčím osobnostem této kampaně patřili mezi jinými (Ludwig August Frankl, Moritz Hartmann, David Kuh, Ignaz Kuranda) český básník a kritik Václav Boleslav Nebeský a německy a česky píšící židovský básník, překladatel a lékař Siegfried Kapper (vl. jménem Izák Šalomoun). Kapper v roce 1843 vydal česky psanou básnickou sbírku pod titulem *České listy*. Sbírkou byla přijata pozitivně

stitucí, které si kladly za cíl dosažení českožidovské kulturní asimilace, začalo přibývat teprve v 70. letech, kdy přicházelo stále více Židů z českého venkova do velkých kulturních center.⁴⁸ Nejvyššího bodu dosáhl rozvoj českožidovského hnutí po vzniku Československé republiky. Asimilace, chápaná jako „*syntéza většinové a menšinové identity; sloučení, v němž se prosadí jako dominantnější identita většiny*“ (KIEVAL 2011: 55), začala být v praxi realizována jako snaha o nalezení pevné vazby k českému národu, jeho dějinám a umění a vnímání Československa jako vlasti, tedy jako nejvyšší hodnoty, pro kterou je třeba, v případě nouze, přinést i obět. Židovství bylo naproti tomu vnímáno v rovině víry, předávané z generace na generaci, s jasným odklonem od ortodoxie jako od něčeho přežitého, podněcujícího antisemitismus. Stalo se jakousi automaticky děděnou složkou osobnosti, odkládanou jen v ojedinělých případech. Češství a židovství bylo tedy vnímáno jako dvě vedle sebe koexistující identity. Po první světové válce se však objevila generace ateistů, odmítajících mimo jiné i výuku náboženství ve školách. Částečně byla tato tendence podpořena právě i vzrůstajícím antisemitismem.

---

v okruhu Kapperových přátel, narazila však na vyhraněný nacionalismus čelních představitelů české literární scény Karla Havlíčka Borovského a Jana Nerudy (ke sporu mezi J. Nerudou a S. Kapperem srov. např. ČAPKOVÁ 2011). Jejich kritiku (později oběma autory výrazně přehodnocenou) lze vnímat jako důsledek oživení politického života v českých zemích v 60. letech 19. století a jeho následné zvýšené radikalizace a nacionální vyhraněnosti. Židé nesplňovali představy čelních českých představitelů o naprosto loajálních a v ničem se neodlišujících příslušnících českého národa a české národní hnutí nepovažovalo zatím spolupráci s židovskou menšinou za důležitou. Radikální čeští národní buditelé přelomu století obviňovali Židy z nedostatečného českého či slovanského citění a odmítali je tedy jako cizí živé.

⁴⁸ Roku 1876 založili pražští univerzitní studenti Spolek českých akademiků-židů, který byl v roce 1919 přejmenován na Akademický spolek Kapper. Spolek vydával od roku 1881 *Kalendář česko-židovský*, do nějž přispíval mezi jinými například i česky mluvící spisovatel Vojtěch Rakous (1862–1935), autor povídkových cyklů ze života židovských obyvatel českého venkova. V roce 1893 vznikla Národní jednota českožidovská, jejímž orgánem se staly první česky psané židovské noviny, vydávané jako čtrnáctideník pod názvem *Českožidovské listy*. Roku 1897 byla ustavena Politická jednota českožidovská a roku 1907 pak Svaz pokrokových Židů, vydávající týdeník *Rozvoj*. K jeho členům se počítali přední představitelé českožidovského hnutí – Bohdan Klineberger (1859–1928), Viktor Vohryzek (1864–1918) a Jindřich Kohn (1874–1935). V r. 1884 vznikl spolek Or-Tomid (Věčné světlo), který podporoval zavedení češtiny do reformované bohoslužby.

Vliv českožidovského hnutí se až do druhé poloviny dvacátých let 20. století omezoval prakticky výlučně na území Čech. Na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku se prosazoval mnohem pomaleji. Zatímco v Čechách se Židé ve dvacátých letech 20. století již cítili být natolik pevně zakotveni v české společnosti, že spolková činnost jim připadala jako zbytečná a začali od ní pouštět, na Moravě bylo teprve nutno pro přechod k české akulturaci agitovat, česká národní identita se zde teprve pozvolna vyvíjela.⁴⁹ Moravští Židé zůstávali věrni původnímu integračnímu vzorci a i po vzniku samostatného Československa se nadále většinou hlásili k německému jazyku, kultuře i národnosti. Snahy o zavedení českého jazyka do bohoslužeb se na Moravě vyskytovaly jen velmi omezeně. Svou úlohu sehrál i fakt, že na Moravě si mnoho obcí udrželo až do dvacátých let vlastní samosprávu a vnější vlivy na ně tedy nepůsobily tak intenzivně. Moravští Židé tíhli mnohem více k Vídní než k Praze. Miller v této souvislosti upozorňuje na silný regionální patriotismus moravských Židů. Mluví o tzv. všeobjímající „moravské identitě“ spojující slovanství a německví a vymezující se proti Čechám (MILLER 2015: 221), která začala ustupovat národním identitám (německé a české) až v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století. Němčina byla spojena s formováním měšťanské vrstvy. Němci si na Moravě udrželi mnohem déle hospodářskou i politickou převahu. Příklon k německému jazyku a kultuře jako k prostředku zajišťujícímu větší možnosti uplatnění byl typický především pro Židy z vyšších sociálních vrstev, kteří jej zároveň spojovali se sympatiemi k elitářskému liberalismu. Situace německy mluvících Židů v novém státním uspořádání po roce 1918 (nejen na Moravě, ale i u nezanedbatelného procenta Židů v Čechách) byla pak právě díky němčině a silně pociťované spjatosti s monarchií a německo-rakouským kulturním dědictvím ztížena dvojnásobně. Konec první světové války a vznik Československa byly přijímány s rozdílnými emocemi. Obecně převažovala deprivace ze zániku rakouské identity, ztráty duchovního a kulturního „domova“ a obavy o budouc-

⁴⁹ O rozšíření českožidovských aktivit na Moravu se nicméně pražští Čechožidé snažili již od počátku 20. století. Spolky byly zakládány především tam, kde se integrace do české společnosti ukazovala jako nejproblematictější. V roce 1911 se podařilo ustavit Národní jednotu českožidovskou ve Slezské Ostravě, v roce 1913 byla založena Jednota českých židů v Brně, v roce 1919 vznikl Spolek českých pokrokových židů pro Českomoravskou vysočinu, v roce 1920 pak byla založena moravská odnož spolku Kapper v Brně (která však od roku 1929 nevyvíjela žádnou činnost a v roce 1933 byla ukončena). Spolková činnost zde však spíše skomírala.

nost. Pro většinu německy mluvících Židů představovalo Československo *galut*, tedy exil. I československé občanství bylo v důsledku toho přijímáno spíše trpně, automaticky a neschopnost integrace do nové společnosti ústila často v odchod do některého jazykově a kulturně bližšího, tedy německého kulturního centra, jako byla Vídeň, Mnichov nebo Berlín. Nelze však opomíjet výjimky mezi německy mluvícími Židy, které chtěly aktivně přispět ke zkvalitnění česko-německo-židovské identity v rámci nově vzniklé republiky (srov. SOUKUPOVÁ 2001: 94). Českožidovské hnutí mělo na Moravě nicméně velmi silného protivníka, totiž sionismus, který si zde získal podporu mnohdy celých židovských obcí (ČAPKOVÁ 2005: 143). K jistému obratu došlo až v roce 1926, kdy byl poprvé organizován sjezd Svazu Čechů-židů v ČSR na moravské půdě, v Brně. I tak se však čeští Židé na Moravě začali výrazněji politicky angažovat až v důsledku narůstajícího nacionalismu v Německu ve třicátých letech.

Integrace židovské menšiny do národního společenství okolní společnosti nebyla tedy ani na jedné straně bezproblémová. Zásadním způsobem byla bržděna především v době kulminujícího národnostního konfliktu mezi Čechy a Němci, v jehož důsledku začaly na obou stranách narůstat i antisemitské tendence. Židé, kteří jazyk povětšinou nevnímali jako důležitou složku identity, představovali pro německou i českou stranu cizí živel. V českém agrárním deníku *Venkov*⁵⁰ byli Židé, stejně ovšem jako Maďaři a Němci, často označováni za „*hýčkané a upřednostňované národy rakousko-uherské monarchie*“ (SOUKUPOVÁ 2003: 28) na úkor národa českého. Ocitli se tak v jistém slova smyslu v jakémsi nuceném „meziprostoru“ (srov. NEKULA, KOSCHMAL 2006: VII–VIII) mezi dvěma kulturními prostředími.⁵¹ Neochota české společnosti absorbovat židovské, navíc německy mluvící etnikum, ale i neochota německy mluvících Židů spojit svá očekávání a budoucnost s novým českosloven-

⁵⁰ *Venkov*, v letech 1906–1938 tiskový orgán agrární strany, v době protektorátu jeden z listů *Národního souručenství*. Deník vydával podnik Novina, Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské, což bylo nakladatelství ve vlastnictví Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu, tedy agráriků. *Venkov* byl celorepublikově dostupným listem. Pod vedením šéfredaktora Karla Jonáše do něj přispívali mimo jiné například F. X. Šalda, Arne Novák, I. Zahradník a další.

⁵¹ Někteří tuto transkulturní identitu přijali v jistém smyslu za své poslání. Především autoři a překladatelé z okruhu Pražské německé literatury, jako byl Max Brod, Rudolf Fuchs, Otto Pick nebo Pavel Eisner, se stali tzv. „mosty“, tedy prostředníky mezi oběma kulturami.

ským státem přispěla k faktu, že mnozí německy mluvící Židé (a v menší míře i část jejich česky mluvících soukmenovců) začali spatřovat řešení nelehké situace v sionismu. Finanční sbírky na podporu židovského osídlení v Palestině jsou v židovských komunitách Čech a Moravy doloženy již od 17. století. Ke vzniku organizovaného židovského národního hnutí však zásadním způsobem přispěla až vlna antisemitismu, která zaplavila Evropu v osmdesátých a především pak devadesátých letech 19. století. Myšlenky sionismu nalézaly zprvu ohlas především u židovské vysokoškolské mládeže. Na pražské Karlo-Ferdinandově univerzitě byly po vídeňském vzoru zakládány první studentské sionistické organizace. V roce 1892 byl založen spolek Makabea,⁵² roku 1899 vznikl spolek Sion, roku 1903 německý spolek Jüdische Akademische Verbindung Barissia (Židovské akademické sdružení Barissia), prosazující politický sionismus, a český Spolek židovských akademiků Theodor Herzl. Po aféře s Leopoldem Hilsnerem, která vyvolala velké obavy o další osud Židů v Čechách a na Moravě, opouštěl sionismus akademické prostředí a začal se rozšiřovat i mezi příslušníky střední třídy.

Na Moravě byl ohlas Herzlova programu podstatně silnější než v Čechách, spolky Sion zde vznikaly již v letech 1894–1897, tedy před založením Světové sionistické organizace. Morava byla o něco blíže židovským centrům v Haliči a Maďarsku, asimilace zde nebyla rozšířena v takovém

---

⁵² Spolek Makabea byl založen na Karlo-Ferdinandově univerzitě v roce 1892 původně jako německý studentský spolek. U jeho zrodu stáli studenti z Ruska, kde se myšlenky židovského nacionalismu začaly prosazovat již v osmdesátých letech 19. století v souvislosti s carem organizovanými pogromy. Němečtí členové však o sionismus zprvu nejevili velký zájem. Roku 1896 změnil spolek název i stanovy a začal fungovat jako Verein der jüdischen Hochschule in Prag (Spolek židovských akademiků v Praze) s důrazem na podporu židovských studentů. Změna přišla až v roce 1899 s novým vedením. Spolek začal fungovat pod novým názvem Bar Kochba. Verein der jüdischen Hochschule in Prag (Bar Kochba. Spolek židovských akademiků v Praze) a začal se znovu obracet k sionistickým myšlenkám, podporovaným především několika přednáškami Martina Bubera, které myslitel v Praze přednesl v letech 1909–1910 (publikováno pod titulem *Drei Reden über das Judentum*, 1911). Mezi členy spolku, který si později mezi sionistickými organizacemi vybudoval výsadní a směr určující postavení, patřily významné německy i česky mluvící osobnosti židovského politického i kulturního života jako Samuel Hugo Bergmann, bratrančí Felix a Robert Weltschovi, později Max Brod, ale i Arthur Klein či Josef Kohn (oba původně stoupenci česko-židovské asimilace). Podrobněji srov. ČAPKOVÁ 2002.

měřítku a především zde zapůsobili někteří Herzlovi vídeňští žáci původem z moravských měst (např. Berthold Feiweil). Překážkou rychlejšího vývoje sionismu na Moravě nebyla ani (oproti Čechám nepoměrně nižší míra) sekularizace židovského (ovšem i nežidovského) obyvatelstva. Jak rozvádí historička Čapková, „organizační struktura mnohých sionistických organizací se částečně překrývala se strukturou náboženské obce“ (ČAPKOVÁ 2005: 21). Studentský sionistický spolek Jüdische Akademische Verbindung Veritas (Židovské akademické sdružení Veritas) byl v Brně založen již v roce 1894 a po roce 1897 pak vznikaly dceřiné spolky Světové sionistické organizace i v dalších moravských městech.

Největší význam a impakt pak měly samozřejmě organizace politického charakteru. Od října roku 1918 zastupovala zájmy sionistického hnutí v Československu Národní rada židovská, která se od roku 1919 stala součástí samostatné Židovské strany. Zásadním krokem se stalo uznání židovské národnosti v novém československém státě. Na Moravě se k židovské národnosti hlásily často i celé větší obce (např. Prostějov či Uherské Hradiště, z velké části i Olomouc nebo Brno). Sionisté se stali upřednostňovanými partnery pro zástupce československé politické scény v jednáních o židovských otázkách. Vedle těchto dvou politických uskupení se však nejdůležitějším sionistickým orgánem v Československu stal Ústřední svaz sionistický se sídlem v Moravské Ostravě (v letech 1918–1939 vydával věstník *Židovské zprávy*). Ve Světové sionistické organizaci zastupovala československé zájmy Sionistická teritoriální federace.

Zatímco první příznivci sionismu v Čechách a na Moravě vnímali toto hnutí jako reakci na odmítavý postoj obou znesvářených stran, české a německé, a jako vidinu vlastní národnostní emancipace, členové spolku Bar Kochba pod vedením Samuela Bergmanna (stejně jako Sionu pod vedením Feiwelovým) směřovali spíše ke kulturní emancipaci a obrození v rámci stávajícího státního uspořádání. Spíše než Herzlem prosazovaný politický program, spočívající v co nejrychlejší založení samostatného židovského státu, byla pro něj důležitá Buberova dimenze duchovní. Nejvýznamnější postavou tzv. kulturního sionismu se pro české Židy stal alespoň v počátcích filozof a spisovatel Achad ha-Am (vl. jm. Hirsch Ginsberg). Požadoval obrodu židovského národa nikoliv primárně v reakci na antisemitismus (jako tomu bylo u Herzlova sionismu politického), ale v důsledku snahy o obnovu upadající židovské identity v moderní době. Snažil se o oživení židovských tradic, kultury, literatury, výuku židovských

dějin a hebrejského jazyka. Kulturní sionisté upřednostňovali Palestinu jako jediné vhodné území pro židovské osídlení (na rozdíl od Herzla, který uvažoval i o jiných oblastech pro zřízení židovské domoviny). Netrvali na zřízení nezávislého židovského státu, přípustná pro ně byla i forma židovské autonomie jakožto kulturního centra (srov. ČAPKOVÁ 2003: 67). Stoupenci kulturního sionismu nepředpokládali, že by se Židé většinou stěhovali do Palestiny. Asimilovaní Židé z Československa udržovali sice touhu po zaslíbené zemi jako jeden ze základních atributů myšlení diaspory, vycházeli však z nereálnosti myšlenky židovského státu vzhledem k mezinárodní politické situaci. Podle Blanky Soukupové většina českých asimilovaných Židů ve snahách o vytvoření staronové židovské vlasti v Palestině spatřovala sobecký vzorec jednání, jímž Židé „řešili pouze své osobní problémy a abstrahovali je od většinové společnosti“ (SOUKUPOVÁ 2003a: 55). Viktor Vohryzek, filozof, zakladatel a teoretik českožidovského hnutí, považoval Palestinu za „romantický sen“ (VOHRYZEK 1923), podobně byly tendence k vytvoření samostatného židovského státu posuzovány i ve většině českožidovských periodik. Zásadním milníkem, který přispěl ke změně smýšlení některých českých a moravských Židů, se stala Balfourova deklaráce z 2. listopadu 1917 vyjadřující sympatie se sionistickými aspiracemi zřídit národní domovinu židovského lidu v Palestině. K většímu rozšíření politického sionismu v ČSR přispěla bezpochyby i Ruská revoluce, která vedla u mnoha vznikajících států k jejich příklonu k socialismu, a vlna moderního antisemitismu, šířícího se Evropou. Zásadní roli sehrála také hluboká krize německého liberalismu, ke kterému se před první světovou válkou židovské elity hlásily, a také pozdější podpora sionismu ze strany řady českých předních politiků a veřejně činných osobností (T. G. Masaryk, Fr. Krejčí, E. Rádl). Mnoho československých Židů však nadále sympatizovalo spíše se syntetickým sionismem Chaima Weizmanna, předsedy Světové sionistické organizace a jednoho ze strůjců Balfourovy deklaráce, který se zasazoval o mírový a vstřícný postoj Židů vůči Arabům žijícím na území Palestiny, kde měla vzniknout židovská domovina. Nutnost masového odchodu na Blízký východ ale začala získávat reálné obrysy až s rostoucí mocí národních socialistů v Německu a následně i v okolních evropských státech.

Spory mezi asimilanty a sionisty převládaly ve většině židovských obcí od konce 19. století až do druhé světové války. Po pádu habsburské monarchie však nebyla národní identita Židů z Čech a Moravy často striktně